

ΑΛΟΓΑ ΚΑΙ ΑΜΑΞΕΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
ΟΡΕΣΤΙΑΔΑ 30 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2006

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ-ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

ΟΡΕΣΤΙΑΔΑ 2010

HORSES AND WAGONS IN THE ANCIENT WORLD

PROCEEDINGS OF ONE DAY SCIENTIFIC MEETING
ORESTIADA-GREECE SEPTEMBER 30, 2006

EDITED BY
DIAMANTIS TRIANTAPHYLLOS-DOMNA TERZOPOULOU

MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM
FUND OF CREDITS MANAGEMENT
FOR ARCHAEOLOGICAL PROJECTS

ORESTIADA 2010

Εκδότης:
Νομαρχία Έβρου

Μετάφραση στα Αγγλικά:
Deborah Kazazis

© 2010 ΥΠΟΤ-ΤΔΠΕΑΕ
Διαμαντής Τριαντάφυλλος - Δόμνα Τερζοπούλου

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Πάντως, κατά τον Ν. 2121/1993 και τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο (ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοτυπικό, ηχογράφηση ή άλλο), τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

ISBN: 978-960-89968-6-1

Η ανασκαφή στον ταφικό τύμβο της Μικρής Δοξιάρας-Ζώνης άρχισε τον Σεπτέμβριο του 2002 από την ΙΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θράκης. Η αποκάλυψη, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, πέντε αμαξών ρωμαϊκών χρόνων με τα υποζύγια τους, προσέλκυσε από νωρίς το ενδιαφέρον του κοινού και της επιστημονικής κοινότητας. Λόγω της ιδιαίτερης αρχαιολογικής σημασίας των ευρημάτων του τύμβου και της διεπιστημονικής μορφής της έρευνας το Έργο έχει ενταχθεί στο Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού με τίτλο «Έρευνα, προστασία και ανάδειξη των ευρημάτων του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιάρας-Ζώνης Ν. Έβρου» και εποπτεύεται από Επιστημονική Επιτροπή.

Στις 30 Σεπτεμβρίου 2006, τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη της ανασκαφής, διοργανώθηκε στην Ορεστιάδα μια ημερήσια Επιστημονική Συνάντηση με θέμα *Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο*. Στόχος μας ήταν να κοινοποιήσουμε τα πρώτα πορίσματα για τις άμαξες και τα άλογα του τύμβου και να προσεγγίσουμε την παρουσία τροχήλατων οχημάτων στην αρχαιότητα, με τη βοήθεια της εικονογραφίας, των αρχαίων πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων. Ο τόμος των Πρακτικών, ο οποίος περιλαμβάνει και ορισμένα επιπλέον κείμενα που αφορούν τον ταφικό τύμβο της Μικρής Δοξιάρας-Ζώνης, αποτελεί τον καρπό της Συνάντησης αυτής.

Η πραγματοποίηση της Επιστημονικής Συνάντησης δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την οικονομική συμβολή της Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Έβρου, του Νομαρχιακού Διαμερίσματος Έβρου, του Δήμου Ορεστιάδας και του Δήμου Κυπρίνου. Το ενδιαφέρον του Νομάρχη Νίκου Ζαμπουνίδη οδήγησε στη χρηματοδότηση της έκδοσης των Πρακτικών από το Νομαρχιακό Διαμέρισμα Έβρου.

Η Επιστημονική Επιτροπή του Έργου «Έρευνα, προστασία και ανάδειξη των ευρημάτων του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξιάρας-Ζώνης Ν. Έβρου».

The 19th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (Thrace) began excavating the burial tumulus of Mikri Doxipara-Zoni in September 2002. The discovery of five Roman wagons and their draught animals—the first of its kind in Greece—attracted the interest of both the public and the scholarly community from early on in the excavation process. The continuation and completion of research and the enhancement of the finds from the burial tumulus have been included in the Ministry of Culture and Tourism’s Management Fund for Archaeological Projects (T.D.P.E.A.E.).

Four years after excavations began, on September 30, 2006, we organized a day-long Scientific Meeting in Orestiada on *Horses and Wagons in the Ancient World*. Our goal was to announce our initial conclusions concerning the wagons and horses in the tumulus and to approach the theme of wheeled vehicles in Antiquity with the aid of iconography, the ancient sources, and the archaeological finds. The present volume, which also includes a number of additional texts on the tumulus of Mikri Doxipara-Zoni, represents the fruits of this Meeting.

The Scientific Meeting would not have been possible without the financial contribution of the Regional Association of Municipalities and Communities of the Prefecture of Evros, the Prefectural District of Evros, the Municipality of Orestiada, and the Municipality of Kyprinos. Interest on the part of Prefect Nikos Zambounidis led to the Prefectural District of Evros’ funding the publication of the Proceedings.

The Scientific Committee for the T.D.P.E.A.E. Project “Research, Protection, and Enhancement of the Burial Tumulus of Mikri Doxipara-Zone, Prefecture of Evros”.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

Η τεχνολογία των αμαξών του ταφικού τύμβου
της Μικρής Δοξίπαρας-Ζώνης

25-52

DIAMANTIS TRIANTAPHYLLOS

The Technology of the Wagons in the Tumulus
of Mikri Doxipara-Zoni

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

Μικρή Δοξίπαρα-Ζώνη: Τα άλογα του ταφικού τύμβου.
Οστεομετρικά δεδομένα και συγκρίσεις με κατάλοιπα ίππων
από τη νοτιοανατολική Ευρώπη

55-124

KATERINA TRANTALIDOU

Mikri Doxipara-Zoni. The Horses from the Tumulus.
Osteometric Data and Comparisons with Equid Remains
from Southeastern Europe Sites

ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΠΑΝ. ΑΓΕΛΑΡΑΚΗΣ

Ο ρόλος της αρχαιολογικής ανθρωπολογίας
στη Μικρή Δοξίπαρα-Ζώνη

127-131

ANAGNOSTIS PAN. AGELARAKIS

Archaeological Anthropology at the Tumulus
of Mikri Doxipara-Zoni

ΜΙΧΑΗΛ ΒΑΒΕΛΙΔΗΣ

Μελέτη μεταλλικών εξαρτημάτων από τις άμαξες Α και Β
του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξίπαρας-Ζώνης

133-137

MIHAIL VAVELIDIS

Analysis of the Metal Attachments from Wagons A and B
of the Tumulus of Mikri Doxipara-Zoni

**ΣΠΥΡΟΣ ΠΑΥΛΙΔΗΣ – ΜΙΧΑΗΛ ΒΑΒΕΛΙΔΗΣ &
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ**

Γεωλογική-τεκτονική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο
του ταφικού τύμβου της Μικρής Δοξίπαρας-Ζώνης

139-149

**SPYROS PAULIDES – MIHAIL VAVELIDIS &
ALEXANDROS CHATZIPETROS**

Geological-structural Study at the Archaeological Site
of Mikri Doxipara-Zoni Tumulus

**ΗΛΙΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΔΗΣ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΣΙΑΛΗΣ &
ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΣ**

Αναγνώριση ξύλινων ευρημάτων από τον ταφικό τύμβο
της Μικρής Δοξίπαρας-Ζώνης

151-173

**ELIAS VOULGARIDIS – KONSTANTINOS PASSIALIS &
STERGIOS ADAMOPOULOS**

Identification of the Wooden Finds from the Tumulus
of Mikri Doxipara-Zoni

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ

Ομοιώματα και παραστάσεις αμαξών
στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια: χρήσεις και συμβολισμοί

177-197

ELENI MANAKIDOU

Models and Representations of Wagons during
the Archaic and Classical ages: Uses and Symbolism

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Β. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

Κημός

199-229

PANAGIOTIS V. FAKLARIS

Κημός (Horse-muzzle)

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Γ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ

Πολυτελής ιπποσκευή από τη Μακεδονία

231-253

VASSILIKI G. STAMATOPOULOU

Luxurious Harness from Macedonia

JOOST H. CROUWEL

Four-Wheeled Vehicles in the Roman World

255-276

JOOST H. CROUWEL

Τετράτροχα οχήματα στον ρωμαϊκό κόσμο

GERGANA KABAKCHIEVA

The Big Mound of the Family Necropolis
of the Ancient Villa Armira

279-296

GERGANA KABAKCHIEVA

Ο μεγάλος τύμβος της οικογενειακής νεκρόπολης
της έπαυλης Armira

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

Άμαξες, ημίονοι και ημιονηγοί σε ταφικές στήλες
του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

299-317

DOMNA TERZOPOULOU

Wagons, Mules and Muleteers in Funerary Stelai
of the Archaeological Museum of Thessaloniki

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη
Γαία	Γαία. Περιοδική έκδοση του τμήματος Γεωλογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Εγνατία	Εγνατία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΕΦΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Ήορος	Ήορος. Ένα αρχαιογνωστικό περιοδικό
Θεσσαλονικέων πόλις	Θεσσαλονικέων πόλις. Έκδοση πολιτισμού της πολιτιστικής εταιρείας επιχειρηματιών βορείου Ελλάδος
Μακεδονικά	Μακεδονικά. Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών
Τεκμήρια	Τεκμήρια. Συμβολές στην Ιστορία του Ελληνικού και Ρωμαϊκού κόσμου
AA	Archäologische Anzeiger
ABV	J.D. Beazley, <i>Attic Black-figure Vase-painters</i> . Oxford 1956
Achse	<i>Achse Rad und Wagen. Beiträge zur Geschichte der Landfahrzeuge</i>
Acta RCRF	<i>Acta Rei Cretaria Romanae Fautorum</i>
AEMTh	Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη
AF	<i>Archäologische Forschungen. Deutsches Archäologisches Institut.</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AJPh	<i>American Journal of Philology</i>
AM	<i>Athenische Mitteilungen. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
Antiquity	<i>Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology</i>
AntCl	<i>L'Antiquité Classique</i>
Archaeofauna	<i>International Journal of Archaeozoology</i>
ArchCl	<i>Archeologia Classica</i>
ArcheologijaKiiv	<i>Archeologija. Nacional'na akademija nauk Ukraini. Institut archeologii</i>

<i>ArcheologijaSof</i>	<i>Archeologija. Organ na Archeologičeskija institut i muzej (pri Bălgarskata akademii nauk)</i>
<i>ARV²</i>	<i>J. D. Beazley, Attic Red-figure Vase-painters, 2ⁿ έκδοση. Oxford 1963</i>
<i>ASAtene</i>	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
<i>AttiMemMagnaGr</i>	<i>Atti e memorie della Società Magna Grecia</i>
<i>BAC</i>	<i>Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques</i>
<i>BalácaiKöz</i>	<i>Balácai közlemények</i>
<i>BAR</i>	<i>British Archaeological Reports</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>BerRGK</i>	<i>Bericht der Römisch-Germanischen Kommission</i>
<i>BIABulg</i>	<i>Izvestija na Arheologičeskija Institut (Bulgaria)</i>
<i>BSA</i>	<i>Annual of the British School at Athens</i>
<i>Bull.épigr.</i>	<i>Bulletin épigraphique</i>
<i>Chiron</i>	<i>Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>CP</i>	<i>Classical Philology</i>
<i>CSIR</i>	<i>Corpus Signorum Imperii Romani</i>
<i>CVA</i>	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
<i>Dacia</i>	<i>Dacia. Recherches et découvertes archeologiques en Roumanie</i>
<i>Darenberg- Saglio</i>	<i>C. Daremberg-E. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments. Paris 1877-1919</i>
<i>Eirene</i>	<i>Eirene. Studia graeca et latina</i>
<i>FA</i>	<i>Fasti Archaeologici</i>
<i>GodMuzPlov</i>	<i>Godišnik na Archeologičeski muzej Plovdiv</i>
<i>Hellenica</i>	<i>L. Robert, Recueil d' épigraphie de numismatique et d' antiquités grecques. Paris. 1940-1965</i>
<i>Hesperia</i>	<i>Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
<i>JAnthArch</i>	<i>Journal of Anthropological Archaeology</i>
<i>JASc</i>	<i>Journal of Archaeological Science</i>
<i>Jdl</i>	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>JHS</i>	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
<i>JIES</i>	<i>Journal of Indo-European Studies</i>
<i>JPR</i>	<i>Journal of Prehistoric Religion</i>
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i>
<i>Klio</i>	<i>Klio. Beiträge zur alten Geschichte</i>
<i>KölnJB</i>	<i>Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte</i>

LSJ	H. G. Liddell- R. Scott και H. S. Jones. <i>A Greek-English Lexicon</i>
MÉFRA	<i>Mélanges de l' École française de Rome. Antiquité</i>
MM	<i>Madrider Mitteilungen. Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts.</i>
Mnemosyne	<i>Mnemosyne. A Journal of Classical Studies</i>
MonAnt	<i>Monumenti Antichi</i>
Nikephoros	<i>Nikephoros. Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum</i>
Orpheus	<i>Orpheus. Journal of Indo-European, Paleo-Balkan and Thracian Studies</i>
Palaeovertebrata	<i>Paleovertebrata. Montpellier, Laboratoire de Paléontologie.</i>
Paralipomena	J. D. Beazley. <i>Additions to Attic Black-figure Vase- painters and to Attic Red-figure Vase-painters</i> ² . Oxford 1971.
Physis	<i>Rivista Internazionale di Storia della Scienza</i>
PNAS	<i>Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America</i>
PPM	G. Pugliese Carratelli και I. Baldassarre (επιμ.), <i>Pompei: Pitture e Mosaici</i>
PZ	<i>Prähistorische Zeitschrift</i>
RA	<i>Revue Archéologique</i>
RdA	<i>Rivista di Archeologia</i>
RE	Pauly-Wissowa, <i>Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft</i> (1893-)
REA	<i>Revue des Études Anciennes</i>
RM	<i>Römische Mitteilungen. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
SaalbJb	<i>Saalburg-Jahrbuch. Bericht des Saalburg-Museums</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
Seminarium Thracicum	<i>The Professor Alexander Fol Centre of Thracology. Papers and communications read at the meetings of the Seminar</i>
SIMA	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>
Smith	W. Smith, <i>A Dictionary of Greek and Roman Antiquities</i> . London 1842-1890.
Starini	<i>Starini.Spisanie za Balkanza Arkheologia</i>
TAPhA	<i>Transactions and Proceedings of the American Philological Association</i>
ThesCRA	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
TIG	<i>Trends in Genetics</i>
TrZ	<i>Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

Αγελαράκης Παν. Αναγνώστης

Professor
Department of Anthropology
Blodgett Hall, Room 102
Adelphi University
P.O. Box 701
Garden City, NY 11530-0701
e-mail: AGELARAK@adelphi.edu

Αδαμόπουλος Στέργιος

Επίκουρος Καθηγητής
Τμήμα Δασοπονίας και
Διαχείρισης Φυσικού Περιβάλλοντος
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Λάρισας
Παράρτημα Καρδίτσας
431 00 Καρδίτσα
e-mail: adamopoulos@teilar.gr

Βαβελίδης Μιχαήλ

Καθηγητής
Τομέας Ορυκτολογίας-Πετρολογίας-Κοιτασματολογίας
Τμήμα Γεωλογίας
Σχολή Θετικών Επιστημών
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: vavelidi@geo.auth.gr

Βουλγαρίδης Ηλίας

Καθηγητής
Εργαστήριο Υλοχρηστικής
Τομέας Συγκομιδής και Τεχνολογίας Δασικών Προϊόντων
Σχολή Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: evoulga@for.auth.gr

Μανακίδου Ελένη

Επίκουρη Καθηγήτρια
Τομέας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: hmanak@hist.auth.gr

Πασιαλής Κωνσταντίνος

Αναπληρωτής Καθηγητής
Εργαστήριο Υλοχρηστικής
Τομέας Συγκομιδής και Τεχνολογίας Δασικών Προϊόντων
Σχολή Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: conpas@for.auth.gr

Παυλίδης Σπύρος

Καθηγητής
Τομέας Γεωλογίας
Τμήμα Γεωλογίας
Σχολή Θετικών Επιστημών
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: pavlides@geo.auth.gr

Δρ. Σταματοπούλου Γ. Βασιλική

Δρ. Κλασικής Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιακή ανασκαφή Βεργίνας
Τομέας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: verghinawall02@gmail.com

Τερζοπούλου Δόμνα

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
Μ. Ανδρόνικου 6
546 21 Θεσσαλονίκη
e-mail: dterzopoulou2002@yahoo.gr

Δρ. Τρανταλίδου Κατερίνα

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδος
Αρδηττού 34B
116 36 Αθήνα
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
e-mail: ktrantalidou@yahoo.gr

Τριαντάφυλλος Διαμαντής

Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων
Σ. Τσερκέζη 2
68 200 Ορεστιάδα
e-mail: triantd@hotmail.com

Φάκλαρης Παναγιώτης

Αναπληρωτής Καθηγητής
Τομέας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Φιλοσοφική Σχολή
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: pfaklari@hist.auth.gr

Χατζηπέτρος Αλέξανδρος

Λέκτορας
Τομέας Γεωλογίας
Τμήμα Γεωλογίας
Σχολή Θετικών Επιστημών
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
e-mail: ac@geo.auth.gr

Crouwel Joost H.

Professor Emeritus of Aegean Archaeology at the University of Amsterdam.
Amsterdam Archaeological Center,
Turfdraagsterpad 9-BG 1,
1012 XT Amsterdam,
The Netherlands
e-mail: joostcrouwel@telfort.nl

Doz. Dr. Kabakchieva Gergana

National Institute of Archaeology with Museum
Saborna str., 2
Sofia - 1000 BG
Bulgaria
e-mail: gkabakchieva@yahoo.com

ΟΜΟΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΜΑΞΩΝ ΣΤΑ ΑΡΧΑΪΚΑ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ: ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΙ*

Η επικοινωνία ανάμεσα σε γειτονικούς και μακρινούς οικισμούς, η μεταφορά κάθε λογής αγαθών και η μετακίνηση των ανθρώπων από τόπο σε τόπο ήταν από τις βασικότερες μέριμνες των αρχαίων κοινωνιών ήδη από τους πρώτους αιώνες της οργάνωσής τους. Με δύο λόγια, η επαφή των πληθυσμών ανάμεσα στις αρχαίες κοινότητες, και ιδιαίτερα οι χερσαίες μετακινήσεις θα ήταν αδύνατες χωρίς την ύπαρξη ενός οργανωμένου δικτύου από μονοπάτια και αμαξιτές οδούς για την κυκλοφορία των ταξιδιωτών, των υποζυγίων και των φορτίων τους¹. Οι υποδομές αυτές αποτελούσαν, επομένως, απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύναψη και τη διατήρηση σχέσεων ανάμεσα στις αρχαίες ελληνικές πόλεις, για την ανταλλαγή ιδεών και προϊόντων, για την αμοιβαία συμμετοχή των πολιτών σε πολιτικές, θρησκευτικές, κοινωνικές και άλλες διοργανώσεις, αλλά και για τη διεξαγωγή των πολεμικών συρράξεων.

Οι μαρτυρίες για την ύπαρξη τροχήλατων οχημάτων, εκτός από τα πολεμικά άρματα και έξω από το πεδίο της μάχης, είναι αρκετά συχνές ήδη στα ομηρικά και στα ησιόδεια έπη, όπου αναφέρεται η παρουσία τους σε διάφορες εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής². Τόσο στα έπη όσο και αργότερα σε άλλες αρχαίες γραπτές πηγές απαντώνται εναλλακτικά οι δύο συνώνυμες λέξεις *άμαξα* και *απήνη*, χωρίς να γίνεται πάντα διάκριση εάν πρόκειται για δίτροχα ή τετράτροχα, για ελαφριά ή βαρύτερα οχήματα³.

Οι διαφορές μεταξύ άρματος και άμαξας είναι προφανείς. Κατ' αρχήν, τα άλογα – δύο ή τέσσερα, ανάλογα με το αν πρόκειται για συνωρίδα ή τέθριππο– που ζεύονταν στο αριστοκρατικό άρμα αποτελούσαν μέσο κοινωνικής επίδειξης και συμβόλιζαν την οικονομική δύναμη των κατόχων τους⁴. Παράλληλα, με την ταχύτητα και την ευγενική τους ρά-

* Το κείμενο αυτό αποτελεί την επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσής μου στη συνάντηση για τα «Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο». Ανακαλώντας την εξαιρετική φιλοξενία κατά το διήμερο της παραμονής μας στην Ορεστιάδα, θα ήθελα να ευχαριστήσω και γραπτά τους ακούραστους οργανωτές εκείνης της συνάντησης, τον Διαμαντή Τριαντάφυλλο και τη Δόμνα Τερζοπούλου. Από τότε οι γνώσεις μου για τα ομοιώματα αμαξών πλούτισαν χάρη στα ενδιαφέροντα στοιχεία που μου έδωσαν οι ανασκαφείς του νεκροταφείου στο Αρχοντικό Γιαννιτών Αναστασία και Παύλος Χρυσοστόμου (ΙΖ' ΕΠΚΑ), ιδιαίτερα ο δεύτερος, και για τα οποία τους ευχαριστώ. Για άλλες πληροφορίες και φωτογραφικό υλικό οφείλω επίσης ευχαριστίες στις αρχαιολόγους Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, Δόμνα Τερζοπούλου (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης) και Εύη Σκαρλατίδου (ΙΣΤ' ΕΠΚΑ).

1. Σχετικά με τα οδικά δίκτυα, τις αμαξιτές οδούς και τα μέσα μεταφοράς στην αρχαία Ελλάδα βλ. Pritchett 1980. Casson 1995. Píkoulas 1995. Crouwel 1992, 21-3. Καζαμιάκης και Πίκουλας 1999. Πίκουλας 2000-2003. Raepsaet 2002. Chandezon 2005, 209-10.
2. Οι πρώιμες γραπτές πηγές είναι συγκεντρωμένες στον Wiesner 1968, F5-F11.
3. Wiesner 1968, F 5-6, F 10, F 102. Höckmann 1982, 132-3. Crouwel 1992, 77.
4. Γενικά για την ανώτερη κοινωνική και οικονομική θέση των κατόχων αρμάτων βλ. Μανακίδου 1994, 95-7. Mann 2001, 82-113. Nicholson 2005, 25-116.

τσα, εξύψωναν το άθλημα της αρματοδρομίας και όσους συμμετείχαν σε αυτό στους τοπικούς και τους πανελλήνιους αγώνες⁵.

Αντίθετα, η άμαξα ήταν ένα απαραίτητο εργαλείο δουλειάς, σε ορισμένες περιπτώσεις και ένα καλοδεχούμενο μεταφορικό μέσο, που έπρεπε να αντέχει στη συνεχή χρήση. Γι' αυτό την έσερνε συνήθως άλλοτε ένα ζευγάρι ημιόνων και άλλοτε, σε περίπτωση που το επέβαλε το βάρος του φορτίου, ένα ζευγάρι βοοειδών⁶.

Όπως γίνεται φανερό από την πλειονότητα των σωζόμενων ομοιωμάτων και των παραστάσεων τους σε αγγεία, ανάγλυφα και νομίσματα, οι αρχαίες ελληνικές άμαξες ήταν συνήθως ανοικτά και εύχρηστα οχήματα, σχετικά μικρού μεγέθους⁷. Ο σκελετός τους, δηλαδή το αμάξωμα και οι τροχοί ήταν ξύλινα, τα τοιχώματα του θωρακίου –όταν υπήρχε– επενδύονταν με δέρμα ή πλέκονταν με κλαδιά και καλάμια, ενώ σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορούσαν να έχουν και ορισμένα μετάλλια ενισχυτικά ή διακοσμητικά στοιχεία⁸. Κατά κανόνα είχαν δύο τροχούς, εκτός αν κάποια ειδική χρήση τους επέβαλε ένα πιο στέρεο και επίμηκες αμάξωμα και τότε έφεραν τέσσερις τροχούς⁹. Αρχικά οι τροχοί ήταν απλοί συμπαγείς δίσκοι, αλλά γρήγορα γενικεύτηκε η χρήση ενός τύπου εξάκτινου τροχού με κάθετα διασταυρούμενες ακτίνες, ο οποίος χρησιμοποιούνταν μόνο στις αργές και βαριές άμαξες¹⁰. Όπως φαίνεται στις παραστάσεις, χωρούσαν μέχρι και τέσσερις καθιστούς επιβάτες.

Ομοιώματα αμαξών

Την ύπαρξη ομοιωμάτων αμαξών ήδη από τα πρωτογεωμετρικά και τα γεωμετρικά χρόνια μαρτυρεί η εύρεση πήλινων τροχίσκων¹¹ καθώς και πήλινων υποζυγίων (όνων, ημιόνων και βοοειδών) που κουβαλούν αμφορείς στη ράχη τους αλλά με τέσσερις συμπαγείς τροχούς στερεωμένους στα πόδια των ζώων (**Εικ. 1**). Σε μια περίπτωση, μάλιστα, τα αγγεία είχαν τοποθετηθεί πάνω σε μια πλατφόρμα, που είναι συμφυής με τους τροχούς και το ζώο, δηλώνοντας έτσι ένα είδος άμαξας¹².

Στα αρχαϊκά χρόνια πληθαίνουν τα σωζόμενα παραδείγματα τα οποία προέρχονται τόσο από οικισμούς¹³ όσο και κυρίως από τάφους. Τα πήλινα ομοιώματα είναι συχνά αρ-

5. Για επώνυμους νικητές σε αρματοδρομίες που ήταν μέλη της άρχουσας τάξης και αριστοκρατικών οικογενειών πρβλ. τις σχετικές επιγραφές ωδές του Πινδάρου: *Ολυμπ. 2* (Θήρων Ακραγαντίνος), *Πυθ. 1* (Ιέρων Αιτναίος), *Πυθ. 2* (Ιέρων Συρακούσιος), *Πυθ. 4* και *5* (Αρκεσίλας Κυρηναίος), *Πυθ. 6* και *Ισθμ. 2* (Ξενοκράτης Ακραγαντίνος), *Πυθ. 7* (Μεγακλής Αθηναίος), *Νεμ. 1* και *9* (Χρόμιος Αιτναίος), *Ισθμ. 1* (Ηρόδοτος Θηβαίος).
6. Πρόκειται για το *ζεύγος ημιονικών* ή το *ζεύγος βοϊκών* των αρχαίων πηγών. Το είδος των υποζυγίων μπορούσε να ποικίλει ανάλογα με τις ειδικές χρήσεις της άμαξας: Wiesner 1968, F 32-3, F 101. Chandezon 2005, 207-10.
7. Για την ορολογία και αναλυτική περιγραφή των επιμέρους τμημάτων, των εξαρτημάτων και των στοιχείων ζεύξης των δίτροχων και τετράτροχων αμαξών βλ. Crouwel 1992, 13 εικ. 2, 77-93.
8. Τα χαρακτηριστικά αυτά υπονοούνται με τους ομηρικούς όρους *περίρις* (Ιλ. Ω 190 και 267) και *υπερτερή* (Οδ. 6,70).
9. Αυτό ίσχυε στις περιπτώσεις της εκφοράς νεκρών και της μεταφοράς μεγάλων φορτίων: Vanhove 1987. Richardson και Piggott 1982. Crouwel 1992, 82-3, 94, 98.
10. Lorimer 1903, 145-9. Littauer και Crouwel 1977. Crouwel 1992, 85-7.
11. Crouwel 1992, 78 σημ. 381.
12. Για γεωμετρικά παραδείγματα αμαξών και φορτωμένων υποζυγίων πάνω σε τροχούς από την Αττική και την Εύβοια βλ. Crouwel 1992, 83. Xagorari 1996, 26-7, 31, 88-90, 94-5.
13. Όπως από τη λεγόμενη «Συνοικία των κεραμέων» στην Κόρινθο: Newhall Stillwell 1954, 197-204, πίν. 43-44. Raepsaet 1988.

Εικ. 1 Πήλινο αττικό ομοίωμα υποζυγίου πάνω σε τροχούς από το Λευκαντί, Ερέτρια Αρχαιολογικό Μουσείο 16685 (φωτογρ. ΤΑΠ).

Εικ. 2 Πήλινο αττικό ομοίωμα νεκρικής άμαξας από τη Βάρη, Αθήνα Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 26747 (από: Xagorari M., *Untersuchungen zu frühgriechischen Grabsitten*, πίν. 14).

κετά απλουστευτικά ως προς την απόδοση των επιμέρους χαρακτηριστικών της άμαξας, η οποία έχει τη μορφή ανοικτής πλατφόρμας με εξάκτινους ή συμπαγείς τροχούς και σέρνεται από δύο ημιόνους. Σε μερικά ομοιώματα αποδίδονται επίσης ο ρυμός και ο ζυγός. Σπανιότερα το αμάξιμα πλάθεται ως ένα ορθογώνιο κουβούκλιο, κλειστό πίσω και στα πλάγια.

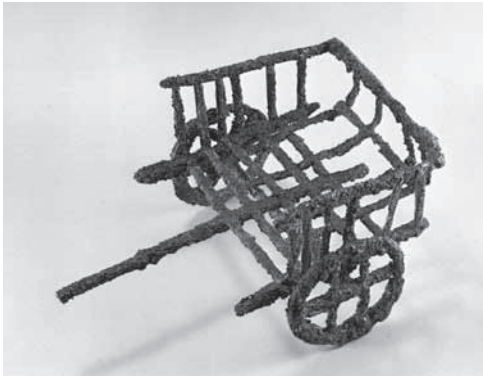
Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί το πήλινο ομοίωμα μιας νεκρικής άμαξας (**Εικ. 2**) που βρέθηκε σε μια «αύλακα προσφορών» στο νεκροταφείο της Βάρης¹⁴. Πάνω σε ορθογώνια πλατφόρμα με τέσσερις τροχούς, ενισχυμένη με χαμηλά καμπύλα κιγκλιδώματα, όπου είναι τοποθετημένο ένα επιβλητικό φέρετρο με τον νεκρό, στέκονται τέσσερις γυναίκες που θρηνούν και ένα παιδί καθισμένο στο κάλυμμα της κλίνης. Στην προέκταση της πλατφόρμας, πάνω σ' ένα μικρό θωράκιο, σώζεται και τμήμα του αμαξηλάτη. Μαζί τους βρέθηκε και το ειδώλιο ενός ιππέα που συνόδευε τη νεκρική πομπή. Η χρήση της τετράκυκλης άμαξας για την εκφορά των νεκρών και η εναπόθεσή της στον τάφο επιβεβαιώνεται και από τα σιδερένια εξαρτήματα πραγματικών αμαξών (όπως δακτύλιοι με καρφιά, κύλινδροι, ακτίνες και στεφάνες τροχών) που βρέθηκαν σε γεωμετρικούς τάφους στον Κεραμεικό και την Αγορά της Αθήνας¹⁵ καθώς και σε αρχαϊκές καύσεις στον Άγιο Γεώργιο Λάρισας¹⁶. Μοναδικό είναι και το παράδειγμα των πρώιμων αρχαϊκών βασιλικών τάφων της Σαλαμίνας, όπου, μαζί με άρματα, είχαν εναποτεθεί και άμαξες καθώς και σκελετοί αλόγων και ημιόνων¹⁷. Ανάλογη συ-

14. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 26747: Crouwel 1992, 83 πίν. 19,4. Xagorari 1996, 80 αρ. 17 πίν. 14. Mommsen 1997, 53 σημ. 395.

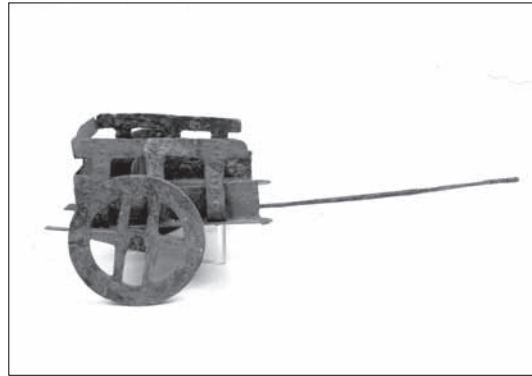
15. Crouwel 1992, 87 σημ. 440-441.

16. Τζαφάλιας 1978, 175-78. Τζαφάλιας 1994, 180-1, εικ. 2-3, 184-5.

17. Ιδιαίτερα αξίζει να αναφερθούν οι δύο διαφορετικές χρονικά ταφές του Τάφου 79, όπου ανάμεσα σε πλήθος βαρύτιμων κτερισμάτων βρέθηκαν επίσης δύο άρματα και δύο άμαξες με τα υποζύγιά τους: Karageorghis 1973, 60-8, 75-84. Καραγεώργης 2002, 158-60.

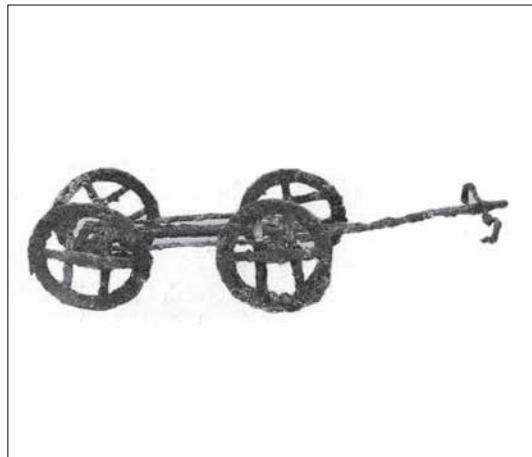
Εικ. 3 Σιδερένιο ομοίωμα δίτροχης άμαξας από τη Σίνδο, Θεσσαλονίκη Αρχαιολογικό Μουσείο 8632 (φωτογρ. Μουσείου).

Εικ. 4 Χάλκινο ομοίωμα δίτροχης άμαξας από τη Σίνδο, Θεσσαλονίκη Αρχαιολογικό Μουσείο 8648 (φωτογρ. Μουσείου).

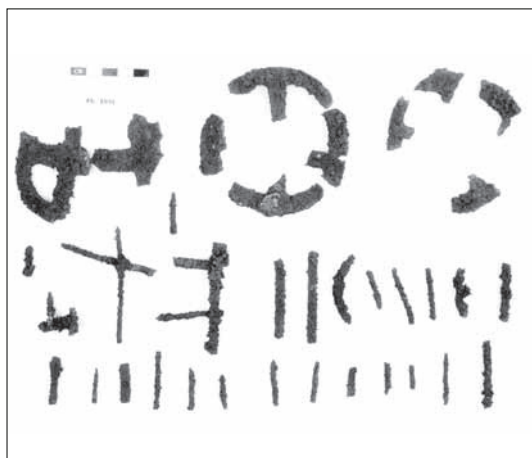
Εικ. 5 Σιδερένιο ομοίωμα δίτροχης άμαξας από τη Σίνδο, Θεσσαλονίκη Αρχαιολογικό Μουσείο 8651 (φωτογρ. Μουσείου).

Εικ. 6 Σιδερένιο ομοίωμα τετράτροχης άμαξας από τη Σίνδο, Θεσσαλονίκη Αρχαιολογικό Μουσείο 8636 (φωτογρ. Μουσείου).

Εικ. 7 Σιδερένιο ομοίωμα τετράτροχης άμαξας από τη Σίνδο, Θεσσαλονίκη Αρχαιολογικό Μουσείο 8646 (φωτογρ. Μουσείου).

Εικ. 8 Αποσπ. σιδερένιο ομοίωμα τετράτροχης άμαξας από τη Θέρμη/Σέδες (φωτογρ. Ε. Σκαρλατίδου).

νήθεια μαρτυρείται σε εκτεταμένο βαθμό σε τάφους της άρχουσας τάξης στην Ετρουρία κατά την αρχαϊκή κυρίως περίοδο¹⁸.

Παράλληλα με τα πιο σχηματικά ομοιώματα από πηλό, γνωρίζουμε και αρκετά μετάλλινα –από σίδηρο, χαλκό και μόλυβδο–, τα οποία εμφανίζουν παραλλαγές ως προς το σχήμα και τη διαμόρφωση του αμαξώματος. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια σχετικά πολυάριθμη και ομοιογενής ομάδα σιδερένιων, χάλκινων και μολύβδινων ομοιωμάτων από διάφορα νεκροταφεία της αρχαίας Μακεδονίας. Τα κτερίσματα αυτά ήρθαν και συνεχίζουν να έρχονται στο φως χάρη στην έντονη ανασκαφική δραστηριότητα των τριών τελευταίων δεκαετιών σε ορισμένους από τους σημαντικότερους οικισμούς της κεντρικής και της δυτικής Μακεδονίας, όπως είναι η Σίνδος, η Θέρμη (Σέδες), το Αρχοντικό Γιαννιτσών, η Έδεσσα, η Πύδνα, η Βεργίνα και η Αιανή¹⁹. Στα καλύτερα σωζόμενα από τα δείγματα αυτά βασίζεται η περιγραφή που ακολουθεί.

Οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες των αμαξιδίων (κατάστρωμα, κιγκλίδες) αποδίδονται με διαφορετικού πάχους και μήκους ελάσματα ταινιωτής διατομής και κυλινδρικά στελέχη (**Εικ. 3**). Το δάπεδο ή η σχάρα του αμαξώματος σχηματίζεται από εγκάρσια τοποθετημένα ελάσματα που δημιουργούν πλέγμα ή που καλύπτονται από ένα άλλο μονοκόμματο έλασμα, με τα δύο ακριανά να εξέχουν εμπρος και πίσω. Στις τρεις πλευρές του αμαξώματος διαμορφώνεται συνήθως ένα θωράκιο, το οποίο είναι αλλού εν μέρει συμπαγές (στο κάτω τμήμα του) και εν μέρει διάτρητο με κιγκλιδώματα (στο πάνω τμήμα) ή αλλού εί-

18. Πρόκειται για περίτεχνα διακοσμημένα άρματα και σε μια τουλάχιστον περίπτωση για άμαξα: Höckmann 1982, 10-46, 141-57.

19. Με εξαίρεση το υλικό της Σίνδου, τα ευρήματα από τις άλλες θέσεις είναι στην πλειονότητά τους αδημοσίευτα και ορισμένα δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί. Τις πληροφορίες, μαζί με τις ευχαριστίες μου, για τα ομοιώματα της Αιανής, της Πύδνας του Αρχοντικού και του Σέδες (σημ. Θέρμη) οφείλω στους ανασκαφείς τους κκ. Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσιδή (Α' ΕΠΚΑ), Μάνθο Μπέσιο (ΚΖ' ΕΠΚΑ), Εύη Σκαρλατίδου (ΙΣΤ' ΕΠΚΑ), Παύλο και Αναστασία Χρυσοστόμου (ΙΖ' ΕΠΚΑ). Από το αρχαϊκό νεκροταφείο της Σίνδου είναι γνωστά και δημοσιευμένα έξι ομοιώματα, ένα χάλκινο και πέντε σιδερένια: Δεσποίνη 1985, 104 αρ. 157, 138 αρ. 224, 172-3 αρ. 281, 183-4 αρ. 295, 240-1 αρ. 391, 272 αρ. 443. Βοκοτοπούλου 1996, 114-5, 136. Ένα σιδερένιο ομοίωμα έχει δημοσιευτεί από το αρχαϊκό νεκροταφείο του Σέδες, ενώ υπάρχουν και άλλα υπό δημοσίευση: Skarlatidou 2002, 299 αρ. 34 εικ. 38. Παρόμοια ομοιώματα από τάφους της σύγχρονης Θέρμης μελετά και πρόκειται να δημοσιεύσει η αρχαιολόγος Νάνσυ Κυριάκου, την οποία ευχαριστώ για τις πληροφορίες που μου έδωσε. Ένα σιδερένιο δίτροχο αμαξίδιο βρέθηκε σε πλούσια κτερισμένο υστεροαρχαϊκό τάφο της αρχαίας Έδεσσας: Χρυσοστόμου 2007, 67. Δύο σιδερένια αμαξίδια, ένα δίτροχο και ένα τετράτροχο, προέρχονται από αρχαϊκούς τάφους της Αιανής: Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1989, 50. Της ίδιας, Αιανή (φυλλάδιο χωρίς χρονολ. έκδοσης) 14 πιν. πάνω. Της ίδιας, Αιανή και Άνω Μακεδονία. Ο αθλητισμός στην αρχαιότητα (φυλλάδιο χωρίς χρονολ. έκδοσης), 9. Ένα τουλάχιστον σιδερένιο βρέθηκε σε τάφο του αρχαϊκού νεκροταφείου της Βεργίνας: Κοτταρίδη 1989, 7. Δύο μολύβδινα ομοιώματα, ένα δίτροχο και ένα τετράτροχο, προέρχονται από κλασικούς τάφους στο Βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας: Μ. Μπέσιος και Μ. Παππά, Πύδνα (χωρίς χρονολ. έκδοσης), 44 πιν. αριστερά, 46 πιν. Γ. Μπέσιος 1989, 157 και πιν. εξωφύλλου.

Τα περισσότερα, ωστόσο, έχουν βρεθεί κατά τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στα εκτεταμένα νεκροταφεία του Αρχοντικού Γιαννιτσών. Βλ. Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2007α, 117, 120-121, 125, 127. Χρυσοστόμου 2009. Οι γνώσεις μου γι' αυτά οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στις ανακοινώσεις των ανασκαφών και στις πληροφορίες που πρόθυμα μου έδωσε ο κ. Π. Χρυσοστόμου και επέτρεψε να αναφέρω εδώ. Τα μέχρι σήμερα δεδομένα από το Αρχοντικό μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: Τα ήδη γνωστά ομοιώματα προέρχονται από είκοσι μία πλούσια κτερισμένες αρχαϊκές ταφές (δεκαπέντε ανδρικές και έξι γυναικείες). Προς το παρόν έχουν συντηρηθεί τα περισσότερα από αυτά, ορισμένα ήταν, μάλιστα, πολύ διαβρωμένα και όλα είναι σιδερένια. Πρόκειται για 15 δίτροχα και 6 τετράτροχα αμαξίδια, κατ' αναλογία προς το φύλο των νεκρών που συνοδεύουν.

Μία τετράτροχη άμαξα φέρει κατ' εξαίρεση χάλκινους συμπαγείς τροχούς: Χρυσοστόμου 2009, 122 εικ. 8. Ως προς τη διαμόρφωση του αμαξώματος και τη γενικότερη τυπολογία τους δεν διαφέρουν από τα υπόλοιπα γνωστά ομοιώματα που προαναφέραμε. Δύο ζεμένοι ημίνοι βρέθηκαν μόνο μαζί με τη μία από τις δίτροχες άμαξες. Για άλλα στοιχεία από το Αρχοντικό, βλ. επίσης παρακάτω, σημ. 22 και 28.

να τελείως διάτρητο και ανοικτό²⁰. Σε ένα χάλκινο ομοίωμα από τη Σίνδο²¹ (**Εικ. 4**) είχε τοποθετηθεί στο πίσω μέρος του καταστρώματος μια ορθογώνια θήκη, την οποία βρίσκουμε και σε κάποιες από τις παραστάσεις των αγγείων. Ίσως να χρησίμευε ως χώρος για τη φύλαξη προϊόντων ή ως θρανίο-κάθισμα για τους επιβάτες με την προσθήκη μιας σανίδας πάνω του. Άλλη αξιοπρόσεχτη λεπτομέρεια, σε ορισμένα από τα ομοιώματα, είναι οι οπές στη μπροστινή απόληξη των ελασμάτων που προεξέχουν, από τις οποίες περνούσαν προφανώς τα σκοινιά που συγκρατούσαν ένα ξύλινο υποπόδιο για τα πόδια του αμαξηλάτη, όπως συμβαίνει στις πραγματικές άμαξες και όπως φαίνεται και σε μερικές παραστάσεις.

Ο ρυμός, δηλαδή το τιμόνι της άμαξας, είναι προσαρμοσμένος κάτω από το πλέγμα του καταστρώματος -συνήθως με διχαλωτή απόληξη- και αποδίδεται ως μακρύ στέλεχος, κυλινδρικής -κυκλικής διατομής που πλαταίνει στο σημείο σύνδεσης με τον ζυγό, σχηματίζοντας δύο σκέλη, ή φέρει ένα καρφί στο σημείο εκείνο. Ο ζυγός, τις λίγες φορές που σώζεται²², αποτελείται από καμπυλωμένο έλασμα που έχει τη μορφή άγκιστρου. Στα ομοιώματα δεν δηλώνονται τα ζυγόδεσμα ή άλλα στοιχεία ζεύξης των ζώων²³. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι σε λίγες μόνο περιπτώσεις έχουν βρεθεί μαζί με τα αμαξίδια και τα υποζύγια τους²⁴ (**Εικ. 5**).

Ο άξονας αποδίδεται ως χοντρό έλασμα (κυλινδρικό ή τετράπλευρο) απολήγοντας σαν καρφί στερεωμένο στο σημείο όπου διασταυρώνονται οι ακτίνες (κνήμες) των τροχών. Στις τετράκυκλες άμαξες υπάρχουν, φυσικά, δύο άξονες. Οι εξάκτινοι σταυρωτοί τροχοί (**Εικ. 6**) αποτελούνται από μια πλατιά στεφάνη και από έξι, κατά κανόνα, ορθογώνιες ακτίνες, σχηματίζονται δηλαδή από δύο παράλληλα ελάσματα κολλημένα σε ένα εγκάρσιο, το οποίο πλαταίνει στο μέσο, εκεί όπου βρίσκεται η απόληξη του άξονα. Δεν λείπουν, ωστόσο, και οι τετράκτινοι τροχοί (**Εικ. 7**) με τις διαγώνια διασταυρούμενες ακτίνες που γνωρίζουμε από τα άρματα. Η σύνδεση των τροχών με τον άξονα γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτρέπει την κίνηση των μικρών αυτών οχημάτων.

Τα περισσότερα ομοιώματα από τις θέσεις της Μακεδονίας είναι δίκυκλα (**Εικ. 3-5**), αλλά υπάρχουν και τετράκυκλα²⁵ (**Εικ. 6-7**), τα οποία βρέθηκαν μάλιστα σε ταφές και των δύο φύλων. Στην περίπτωση της Σίνδου παρατηρούμε ότι οι δίτροχες άμαξες συνοδεύουν

20. Έτσι στα σιδερένια παραδείγματα της Σίνδου, του Σέδες (σημ. Θέρμη), της Αιανής, του Αρχοντικού και στο ένα μολύβδινο της Πύδνας. Στο τελευταίο, το θωράκιο υψώνεται μόνο στις δύο στενές πλευρές. Για αποκαταστημένα ανοιχτά αμαξίδια από το Αρχοντικό βλ. Χρυσοστόμου 2009, 119, εικ. 4, 120, εικ. 5, 121, εικ. 7 (δίτροχα), 122, εικ. 9, 123, εικ. 10 (τετράτροχα).

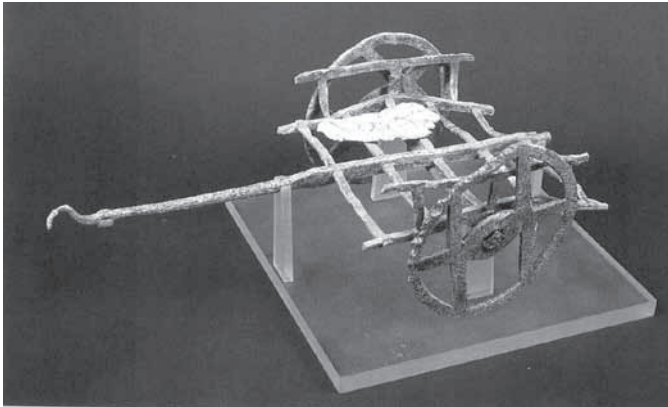
21. Δεσποίνη 1985, 240.

22. Κανονικά είναι φτιαγμένοι από το ίδιο υλικό με την άμαξα. Μολύβδινος είναι μόνον ο ζυγός μιας σιδερένιας άμαξας (βλ. πιο πάνω σημ. 19) από το Αρχοντικό, ο οποίος φέρει μάλιστα χρυσά ελάσματα ως επένδυση ή ως δήλωση για τα χαλινάρια.

23. Ωστόσο στα υποζύγια της Σίνδου έχουν αποδοθεί με κόκκινο χρώμα οι ιμάντες της ζεύξης. Ίχνη χρώματος εντοπίστηκαν και στο ένα από τα μολύβδινα ιπποζύγια του Αρχοντικού.

24. Στο ένα σιδερένιο ομοίωμα από τη Σίνδο ήταν ζεμένα δύο ζώα από άψητο πηλό, ενώ ένα τρίτο βρέθηκε δίπλα στην άμαξα, όλα αρκετά σχηματικά πλασμένα, ώστε να μη γίνεται αντιληπτό εάν πρόκειται για μουλάρια ή για βοοειδή. Ένας ημίονος από άψητο πηλό βρέθηκε στο πίσω μέρος της μιας άμαξας από την Αιανή, ενώ μαζί με τη δεύτερη άμαξα βρέθηκαν χάλκινα ζώα. Δύο μολύβδινοι ημίονοι, προσαρτημένοι στον ζυγό τους, έσερναν ένα από τα ομοιώματα του Αρχοντικού. Χρυσοστόμου 2009, 120, εικ. 6.

25. Τέτοια έχουμε από τη Σίνδο (δύο σιδερένια), από το Αρχοντικό (τουλάχιστον τρία σιδερένια), από την Πύδνα (ένα μολύβδινο), από το Σέδες (τουλάχιστον τρία σιδερένια) και την Αιανή (ένα σιδερένιο). Μορφολογικά και ανεξάρτητα από το υλικό κατασκευής τους, τα δίτροχα ομοιώματα έχουν τετραγωνισμένο σχήμα με περικλειστο αμάξωμα για τη μεταφορά ανθρώπων και αγαθών, ενώ τα τετράτροχα διαμορφώνονται ως μακρόστενες ανοικτές πλατφόρμες για τη μεταφορά μεγαλύτερων φορτίων, ακόμη και φερέτρων.

Εικ. 9 Μολύβδινο ομοίωμα δίτροχης άμαξας από την Πύδνα (φωτογρ. Μ. Μπέσιος).

σε γυναικείες. Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία δεν μπορούμε να πούμε, ωστόσο, με βεβαιότητα αν ο αριθμός των τροχών και το σχήμα του οχήματος ήταν καθοριστικά για την τοποθέτηση των ομοιωμάτων σε τάφους ανδρών ή γυναικών αντίστοιχα.

Έχει ενδιαφέρον να επισημάνουμε τη χρονική συνάφεια όλων αυτών των μεταλλικών ομοιωμάτων, καθώς προέρχονται από τα νεκροταφεία ορισμένων από τους σημαντικότερους οικισμούς γύρω από τον Θερμαϊκό κόλπο και την Άνω Μακεδονία κατά την αρχαϊκή περίοδο και πιο συγκεκριμένα στο χρονικό διάστημα που καλύπτει το δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. (από το 560/550 έως το 500/490 π.Χ.). Στα κλασικά χρόνια χρονολογούνται μόνον τα ομοιώματα από τους τάφους της Πύδνας²⁷.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα παρατήρηση αφορά στο είδος των ταφών όπου είχαν τοποθετηθεί τα ομοιώματα αυτά μαζί με διάφορα άλλα κτερίσματα. Κατ' αρχήν, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν βρέθηκαν παρά σε λίγους τάφους των νεκροταφείων αυτών και μάλιστα στους πλουσιότερα κτερισμένους²⁸. Συνήθως μαζί με τις άμαξες, υπήρχαν και σιδερένια ή χάλκινα ομοιώματα επίπλων (όπως κλισμών και τριποδικών τραπεζιών), καθώς και σιδερένιοι κρατευτές και δέσμες οβελών, όπως γνωρίζουμε τουλάχιστον από τους τάφους της Σίνδου²⁹ και του Αρχοντικού, ενώ οβελοί βρέθηκαν στο Σέδες, τη Βεργίνα και την Αιανή. Εκτός από τα παραπάνω, άφθονα ήταν γενικά τα μέταλλα αντικείμενα (όπως τρίποδες, αγγεία, όπλα, κοσμήματα και ελάσματα) σε όλες σχεδόν τις ταφές που περιείχαν και αμαξίδια.

26. Η δίτροχη σιδερένια άμαξα με τα υποζύγια αποτελούσε μάλιστα κτέρισμα στην ταφή ενός αγοριού: Δεσποίνη 1985, 104.

27. Πρόκειται για έναν λακκοειδή τάφο του 5ου αι. π.Χ. (γ' τέταρτο) και έναν κιβωτιόσχημο του 4ου (β' τέταρτο) αι. π.Χ.

28. Έτσι, για παράδειγμα, από τις περίπου τετρακόσιες μέχρι σήμερα (2007) ερευνημένες αρχαϊκές ταφές στη νεκρόπολη του Αρχοντικού, μόνο το ένα δέκατο μπορούν να χαρακτηριστούν 'πλούσιες' και τουλάχιστον σε είκοσι από αυτές υπήρχαν ομοιώματα αμαξών μαζί με άλλα πολύτιμα κτερίσματα. Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2007α, 115-6, 128-9. Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2007β, 88. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα κ. Χρυσοστόμου, είναι πιθανόν να υπήρχαν αμαξίδια και σε ορισμένους από τους συλημένους 'πλούσιους' τάφους, το υλικό των οποίων δεν έχει ακόμη μελετηθεί. Είναι αξιοσημείωτο ότι όλοι οι παραπάνω τάφοι ήταν συγκεντρωμένοι στη δυτική πλευρά του λόφου του οικισμού, όπου προφανώς θάβονταν τα μέλη των οικογενειών που ανήκαν στην τοπική αριστοκρατία.

Στην περίπτωση του νεκροταφείου της Σίνδου, αμαξίδια διαπιστώθηκαν μόνο σε έξι από τις 121 συνολικά ερευνημένες ταφές, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι οι μισοί από τους τάφους που αποκαλύφθηκαν βρέθηκαν συλημένοι. Δεσποίνη 1985.

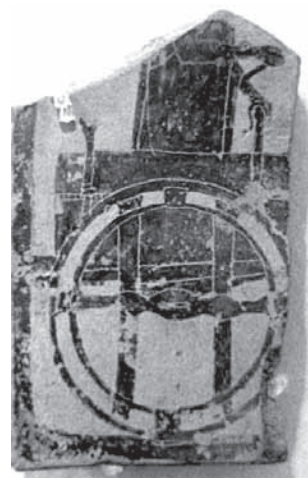
29. Αυτό ισχύει τόσο για τις ανδρικές όσο και τις γυναικείες ταφές: Δεσποίνη 1985, 140-1, 170-2, 184, 241, 273.

Οδηγούμεστε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται σίγουρα για ταφές εύπορων νεκρών, μελών της άρχουσας τάξης στις τοπικές κοινωνίες. Για τους ευκατάστατους αυτούς πολίτες τα διάφορα ομοιώματα στους τάφους τους –μαζί με τα άλλα βαρύτιμα κτερίσματα– αποκτούν και συμβολική αξία, καθώς λειτουργούν ως προέκταση της κοινωνικής και οικονομικής τους υπεροχής έναντι των υπολοίπων: τα έπιπλα, οι οβελοί και οι κρατευτές ανακαλούν την αριστοκρατική συνήθεια του συμποσίου –οι οβελοί έχουν και οικονομική διάσταση ως παλιά νομισματική μονάδα–, ενώ οι άμαξες παραπέμπουν στην αφθονία των αγροτικών προϊόντων που κατείχαν και διακινούσαν οι νεκροί αυτοί και στα οποία οφείλονταν κατά κύριο λόγο ο πλούτος και η ηγετική θέση τους. Η παραπάνω διαπίστωση έρχεται να συμπληρώσει την άποψη που διατύπωσε η ανασκαφέας του νεκροταφείου της Σίνδου Αικ. Δεσποίνη, σύμφωνα με την οποία τα αμαξίδια αυτά αποτελούσαν «υποκατάστατα» των πραγματικών αμαξών και σχετιζόνταν με την εκφορά του νεκρού και την καθιερωμένη πίστη ότι στην άλλη ζωή τον συνόδευαν διάφορα αγαπημένα αντικείμενα³⁰.

Παραστάσεις αμαξών σε μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία

Τα μόνα γνωστά παραδείγματα αμαξών σε γεωμετρικά αγγεία προέρχονται από τον αττικό Κεραμικό και τα συναντάμε σε τρία μνημειακά ταφικά αγγεία όπου παριστάνεται η εκφορά του νεκρού³¹, δηλαδή η συνοδεία των πενθούντων και η πομπή προς το νεκροταφείο. Τα οχήματα σχεδιάζονται με τέσσερις και δύο τετράκτινους τροχούς αντίστοιχα και στην ουσία δεν διαφέρουν από τα άρματα που απεικονίζονται στα σύγχρονα αγγεία, εκτός από το σκόπιμα επιμηκυμένο αμάξωμά τους για να δεχτεί τη νεκρική κλίνη και τις μορφές των θρηνωδών που τη συνοδεύουν. Και στα τρία αυτά αγγεία το κιγκλίδωμα της πλατφόρμας έχει σχεδιαστεί με δικτυωτό μοτίβο, που υπονοεί ίσως μια ελαφριά κατασκευή από κλαδιά ή καλαμωτό πλέγμα. Στη μία περίπτωση, πάνω στην άμαξα μεταφέρεται μόνο το φέρετρο με τον νεκρό, ενώ στην άλλη το πλαισιώνουν θρηνωδοί και ίσως ένα παιδί που κάθονται ή στέκονται πάνω στην πλατφόρμα.

Στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια οι σχετικά λιγοστές παραστάσεις αμαξών εμφανίζονται κυρίως σε αττικά και κατά δεύτερο λόγο σε βοιωτικά μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία³². Ως προς τη σχεδιαστική τους απόδοση (**Εικ. 10**), οι άμαξες των αγγείων παριστάνονται στις περισσότερες περιπτώσεις αρκετά απλουστευτικά. Ιδιαίτερα τονίζεται το μέγε-

Εικ. 10 Αποσπ. κορινθιακός πίνακας από τα Πεντεσκούφια, Βερολίνο Staatliche Museen F 507 (φωτογρ. συγγραφέως).

30. Δεσποίνη 1985, 104, 173, 184, 240, 272.

31. Πρόκειται για έναν αμφορέα με λαμό του Ζ. του Διπύλου και για έναν κρατήρα του Ζ. του Hirschfeld, και τα δύο στο Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο της Αθήνας με αρ. ευρ. 803 και 990 αντίστοιχα, καθώς και για ένα όστρακο κρατήρα στη Βόννη, Akademisches Kunstmuseum 16: Ahlberg 1971, 220 αρ. 53-5, 223. Καρούζος και Καρούζου 1981, 14-5 πίν. 29 α-γ, 42. *CVA Athens* 5, 86-8 εικ. XI, εικ. 53, πίν. 102 και 104 (N. Kourou).

32. Συγκεντρωμένα παραδείγματα σε: Höckmann 1982, 135-7. Crouwel 1992, 78 σημ. 377-378. Ειδικότερα για τις βοιωτικές παραστάσεις: Lorimer 1903, 137-38 εικ. 3-4. Crouwel 1992, 94 πίν. 27,1, 97-8 πίν. 27,3.

θος των εξάκτινων τροχών τους –αν και ορισμένες φορές οι τροχοί είναι τετράκτινοι– που επικαλύπτουν σχεδόν το υπόλοιπο όχημα. Το αμάξωμα εικονίζεται άλλοτε ως ανοικτή πλατφόρμα και άλλοτε με πλευρικά τοιχώματα, τα οποία συχνά δηλώνονται με δικτυωτό ή διαγράμμιση, κάτι που σημαίνει επένδυση από κλαδιά, ψάθα ή καλάμια. Η απόληξη του άξονα μπορεί να είναι κυκλική ή ορθογώνια. Οι μπάρες του τροχού, δηλαδή οι ακτίνες, είναι συνήθως ισοπαχείς ενώ σπάνια προσαρμόζονται με σφήνες πάνω στην αρκετά πλατιά στεφάνη. Λίγες φορές γίνεται προφανές ότι ο σκελετός του αμαξώματος ήταν ξύλινος και συναρμολογημένος με καρφιά³³. Ωστόσο, παρά την περιθωριακή τους θέση στην αρχαία εικονογραφία, οι άμαξες εξυπηρετούσαν ποικίλες ανάγκες, όπως φαίνεται από την απεικόνισή τους σε διάφορες σκηνές της καθημερινής, θρησκευτικής και αθλητικής ζωής.

Μία από τις βασικές χρήσεις της άμαξας ήταν ασφαλώς η μεταφορά διάφορων αγροτικών προϊόντων και εμπορευμάτων. Έτσι, σε ορισμένες παραστάσεις εικονίζονται κατά κανόνα αμφορείς γεμάτοι με περιεχόμενο (**Εικ. 11**), κάποτε κλεισμένοι με το κάλυμά τους και στερεωμένοι με σκοινιά³⁴. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι σχετικές σκηνές, που απεικονίζονται σε μελανόμορφα κυρίως αγγεία, είναι εξαιρετικά λιγοστές, όπως άλλωστε και οι υπόλοιπες ομάδες των παραστάσεων με άμαξες. Άμαξες διάφορων τύπων και μεγεθών χρησιμοποιούνταν επίσης για τη μεταφορά μεγάλων φορτίων, όπως ξυλείας και όγκων μαρμάρου, καθώς μας πληροφορούν σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες και τα

Εικ. 11 Μικρογραφική ταινιωτή κύλικα, Παρίσι Μουσείο Λούβρου F 77 (φωτογρ. Μουσείου).

33. Έτσι, για παράδειγμα, σε έναν αποσπασματικό πίνακα από τα Πεντεσκούφια, όπου υπάρχουν και δύο ψηλά στελέχη, ίσως μετάλλινα, στο μπροστινό και το πίσω μέρος του αμαξώματος, σαν στηρίγματα για τους επιβάτες: Lorimer 1903, 139 εικ. 5. Crouwel 1992, 84 πίν. 21, 2.

34. Τουλάχιστον τέσσερις αμφορείς σε αποσπ. υποστατό με πολυπρόσωπη πομπή στο Παλέρμο, Museo Archeologico Nazionale N. I. 1846: Gàbrici 1927, 322-3, 336-7, πίν. 90, 3a. Lehnstaedt 1970, 43, 71-2, 75, 134, 191 αρ. K 7. Δύο αμφορείς απεικονίζονται σε μια μικρογραφική ταινιωτή κύλικα με γεωργικές εργασίες στο Παρίσι, Μουσείο Λούβρου F 77: CVA Louvre 9, IIIHe πίν. 1, 2b-3b. Malagardis 1988, 116, 119 αρ. 98 εικ. 7. Πέντε αμφορείς σε αμφορέα τύπου Β του Ζ. Μονάχου 1379 στη Βοστώνη, Museum of Fine Arts 1979.618: Blair Brownlee 1989. Τέσσερις αμφορείς σε καβειρικό σκύφο στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο 10429: Wolters και Bruns 1940, αρ. K 9 πίν. 11 και 44, 4. Βαρέλια ή κορμοί ξύλων σε βιοιωτικό αμφορέα με λαιμό στο Παρίσι, Μουσείο Λούβρου CA 3279: CVA Louvre 17, πίν. 30, 4.

σωζόμενα λείψανά τους³⁵. Τότε πρόκειται συνήθως για τετράτροχες πλατφόρμες πάνω σε ρόδες που τις έσερναν περισσότερα από ένα ζεύγη βοδιών.

Την περιορισμένη απεικόνιση γεωργικών ασχολιών ισοσκελίζουν κατά κάποιον τρόπο οι αισθητά περισσότερες παραστάσεις, τόσο σε μελανόμορφα όσο και ερυθρόμορφα αγγεία, δύο θεοτήτων που επιβαίνουν σε άμαξες και σχετίζονται άμεσα με τη βλάστηση και τον κόσμο της αγροτικής παραγωγής, συγκεκριμένα του κρασιού και των σιτηρών. Πρόκειται για τον Διόνυσο και τον Τριπτόλεμο οι οποίοι εμφανίζονται πάνω σε άμαξα, σπανιότερα ο πρώτος, αρκετά συχνότερα ο δεύτερος. Στην περίπτωση του Διονύσου, διατηρείται στις παραστάσεις ο χρηστικός χαρακτήρας της ημιονικής άμαξας ως κατεξοχήν γεωργικού και μεταφορικού εργαλείου³⁶. Στις σκηνές της αναχώρησης του Τριπτόλεμου, ενώ τονίζεται και εκεί το παραγωγικό-αγροτικό στοιχείο, το όχημα του ήρωα παίρνει τη μορφή επιβλητικού θρόνου, κάποτε φτερωτού, με περίτεχνη διακόσμηση. Από την άμαξα έχει απομείνει μόνο το αμάξωμα, ο τροχός είναι ο τετράκτινος του άρματος, ενώ τα παραδοσιακά υποζύγια παραλείπονται³⁷. Τη θέση των τελευταίων παίρνουν κάποτε εντυπωσιακοί δράκοντες. Οι παραπάνω παραστάσεις συνδέονται φυσικά και με τον χώρο της λατρείας και της θρησκευτικής πίστης και έχουν μελετηθεί διεξοδικά.

Στα ίδια συμφραζόμενα εντάσσεται επίσης η απεικόνιση σε μελανόμορφα αγγεία και σ' ένα μολύβδινο έλασμα ενός σύνθετου οχήματος, μιας πλοιάμαξας στην οποία επιβαίνει ο Διόνυσος μαζί με Σατύρους αυλητές³⁸. Στη θέση των υποζυγίων υπάρχουν Σάτυροι. Στα αγγεία, το όχημα συνοδεύουν πεζοί θιασώτες του θεού στο πλαίσιο μιας διονυσιακής γιορτής, για την ταυτότητα της οποίας δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελετητών³⁹. Τη θέση της

Εικ. 12α-β Σκύφος του Ζ. του Θησέα από την Αθήνα, *Mississippi University Museum* 1977.3.69 (φωτογρ. Μουσείου).

35. Βλ. πιο πάνω σημ. 9.

36. Lorimer 1903, 144. Μανακίδου 1994, 179-80.

37. Για την τυπολογία του οχήματος αυτού βλ. Hayashi 1992, 30-66. Σε παρόμοιο φτερωτό όχημα επιβαίνει κάποτε και ο Ήφαιστος: Brommer 1977, 24-5.

38. Πρόκειται για τρεις σκύφους της Κατηγορίας του Ερωδιού: Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο Β 79: Laxander 2000, 18-9, 164 αρ. ΟΖ 42, πίν. 12. Φριτζίλας 2006, 15-8, 62, αρ. 20, πίν. 8, 20. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο 1281α: Φριτζίλας 2006, 10, 59-60 αρ. 7 πίν. 3, 7. Μπολώνια, Museo Archeologico Civico 130: Laxander 2000, 166, αρ. ΟΖ 68, πίν. 13, 1. Φριτζίλας 2006, 266 αρ. Ρ 9. Επίσης τμήμα της πλοιάμαξας σώζεται σε αποσπ. αμφορέα στο Tübingen, Universität D53: CVA 3, 14, πίν. 6, 4. Το έλασμα βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στην Κατάνια (Σικελία): De Miro 1982. Μια πλοιάμαξα χρησιμοποιούνταν και για τη μεταφορά του πέπλου της Αθηνάς κατά την πομπή των Μεγάλων Παναθηναίων, αλλά δεν έχουν σωθεί παραστάσεις της.

39. Ανοικτό παραμένει το ζήτημα αν πρόκειται για τελετουργική πομπή, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν και κάποια μουσικά δρώμενα, στο πλαίσιο των Ανθεστηρίων, των Ληναίων ή των Μεγάλων Διονυσίων: Crouwel 1992,

Εικ. 13 Αμφορέας τύπου Β του Ζ. της Αιώρας, Βαλτιμόρη Walters Art Gallery 48.2127 (από: Böhr E. 1982, πίν. 63α).

πλοιάμαξας παίρνει σε ορισμένα άλλα μελανόμορφα αγγεία η κοινή αγροτική άμαξα που τη σέρνουν μουλάρια⁴⁰ (Εικ. 12α-β). Σ' αυτήν κάθεται μόνος του ένας στεφανωμένος άνδρας που συνοδεύεται από άλλες πεζές μορφές και προηγείται ο ημιονηγός.

Η σύνδεση των σκηνών αυτών με τη διονυσιακή λατρεία είναι αναμφισβήτητη, αν και οι απόψεις των μελετητών διαφέρουν ως προς το είδος της γιορτής και την ταύτιση της καθιστής μορφής στην άμαξα ή την πλοιάμαξα με τον Διόνυσο ή με το λατρευτικό άγαλμα του Διονύσου Ελευθερέως. Πιθανότερα πρόκειται για τον άρχοντα-βασιλέα, τον μόνο θνητό θιασώτη του θεού ο οποίος επιτρεπόταν να τον «υποδυθεί», συμμετέχοντας σε μια διονυσιακή γιορτή μαζί με τους άλλους πιστούς, άνδρες και γυναίκες. Οι περισσότερες μορφές φορούν στεφάνια από κισσόφυλλα και κρατούν κληματίδες ή απλά κλαδιά, άλλοι φέρουν τελετουργικά αντικείμενα (όπως θυμιατήρι, κανούν και δάδες), ενώ κάποιοι άνδρες οδηγούν βόδια για θυσία. Οι φορείς των εν λόγω παραστάσεων εί-

ναι λήκυθοι και σκύφοι και χρονολογούνται στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., όπως και το έλασμα, όταν η δημοτικότητα του Διονύσου είχε φτάσει στο απόγειό της στην Αττική των ύστερων αρχαϊκών χρόνων. Τα περισσότερα από τα αγγεία αυτά σχετίζονται με συγκεκριμένα κεραμικά εργαστήρια, όπως του Ζ. Θησέα και του Ζ. της Γέλας.

Η διαδρομή προς τα ιερά που βρίσκονταν σε κάποια απόσταση από το άστυ ήταν λογικό να καλύπτεται με άμαξες, οι οποίες ορισμένες φορές επιβάλλονταν από το λατρευτικό τυπικό ή ήταν απλώς διαθέσιμες, και μάλιστα ήταν ευπρόσδεκτες όταν ανάμεσα στους προσκυνητές υπήρχαν ηλικιωμένοι ή γυναίκες. Σε ορισμένα μελανόμορφα αγγεία

95 σημ. 483. Φριτζίλας 2006, 16-8, 38-9. Η απεικόνιση δύο ομάδων από τέσσερις Σατύρους που συμπορεύονται με την άμαξα ενώ χορεύουν, κρατημένοι από ένα κοινό σκοινί, κάνει πολύ πιθανή την τέλεση ενός διθυράμβου.
40. Χαρακτηριστικές είναι οι παραστάσεις της σε ύστερα μελανόμορφα αγγεία: Σκύφος στην Αθήνα, Ακροπ. 1286: Φριτζίλας 2006, 81-2 αρ. 146 πίν. 42, 146. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς P 26648: Moore και Pease Philiprides 1986, 281 αρ. 1498 πίν. 102. Σκύφος στο Mississippi, University Museum 1977.3.69 (άλλοτε στη συλλογή Robinson): *CVA Robinson Collection* 1, III He, πίν. 22, 2. Laxander 2000, 19, 162 αρ. OZ 32, πίν. 13, 2-4. Φριτζίλας 2006, 38-9, 66 αρ. 41 πίν. 24, 41. Λήκυθος στο Παρίσι, Musée Rodin 860: *CVA Mus. Rodin* 1, πίν. 18, 6-7. Λήκυθος στη Νεάπολη, Museo Archeologico Nazionale SA 153: Lehnstaedt 1970, 36, 103, 197 αρ. K 54. Λήκυθος στις Συρακούσες, Museo Archeologico P. Orsi 19881: Lehnstaedt 1970, 197 αρ. K 55. Το αμάξιμα με τον χαρακτηριστικό τροχό, χωρίς όμως υποζύγια, είναι το όχημα του Διονύσου στη μοναδική σκηνή ενός αμφορέα με λαιμό του Ζ. του Πριάμου στην Compiègne, Musée Viveneil 975: Robertson 1986, 85-6 εικ. 5a-b. Στο αγγείο αυτό ο θεός αντιπαραβάλλεται με τον επίσης εποχούμενο Τριπτόλεμο στην άλλη όψη. Τέλος, η μόνη γνωστή ερυθρόμορφη παράσταση όπου ο Διόνυσος επιβαίνει σε σκεπαστή άμαξα βρίσκεται σε έναν χου στη Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 24.97.34: Crouwel 1992, 94 σημ. 482. *ThesCRA* 2004, 14 αρ. 87.

παριστάνονται λατρευτές και των δύο φύλων που επιβαίνουν σε μια άμαξα (Εικ. 13, 14α-β) πηγαίνοντας σε μια συχνά απροσδιόριστη τελετή ή γιορτή, ντυμένοι με τα γιορτινά τους, στεφανωμένοι με κισσόφυλλα και κρατώντας στεφάνια ή κλαδιά στα χέρια⁴¹. Ίσως κάποιες από τις πομπές αυτές να σχετίζονται επίσης με διονυσιακές γιορτές, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση.

Η κατάχρηση αυτού του μεταφορικού μέσου από ορισμένες εύπορες οικογένειες οδήγησε ακόμη και σε νομοθετικές διατάξεις που είχαν ως στόχο να περιορίσουν τη χρήση των αμαξών, όπως στην περίπτωση της πομπής των Ελευσινίων μυστηρίων (Πλούταρχος, *Ηθικά* 842 Α). Επιπλέον, οι κόσμιες γυναίκες δεν επιτρεπόταν να κυκλοφορούν το βράδυ παρά μόνο μέσα σε άμαξα που φωτιζόταν μπροστά με ένα λυχνάρι, σύμφωνα με τη νομοθεσία του Σόλωνα (Πλούταρχος, *Σόλων* 21).

Διαθέτουμε, επίσης, αρκετές μαρτυρίες για τον ειδικό ρόλο που είχαν οι άμαξες σε ορισμένες αττικές γιορτές⁴². Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι εποχούμενοι θιασώτες του Διονύσου κατά τη δεύτε-

Εικ. 14α-β Λήκυθος του Ζ. της Γέλας, Giessen Universität K III-103 (φωτογρ. Μουσείου).

Εικ. 15 Βοιωτική λεκάνη από την Κορώνεια, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο GR 1879.10-4.1 (B 80) (από: Anderson 1961, πίν. 11b).

41. Ένας νέος και δύο άνδρες σε μια οινοχόη της Ομάδας Burgon στο Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο B 485: *ABV* 90, 4. *Paralipomena* 191. Δύο άνδρες σε αμοφόρα τύπου Β του Ζ. της Αιώρας στη Βαλτιμόρη, Walters Art Gallery 48.2127: Böhr 1982, αρ. 62 πίν. 63α. Δύο άνδρες σε αποσπ. πίνακα από την αθηναϊκή Ακρόπολη: Lorimer 1903, 143. Ένας άνδρας σε σφαιρικό αγγείο με ηθμό από την Ελευσίνα, Αρχαιολ. Μουσείο 466: Shapiro 1989, 87 σημ. 38 πίν. 39α. Δύο γυναίκες σε λήκυθο του Ζ. της Γέλας στο Giessen, Πανεπιστήμιο K III-103: *CVA Giessen* 1, πίν. 21, 1-4. Απροσδιόριστοι επιβάτες σε λήκυθο στην Αθήνα, Μουσείο Αγοράς P 26241: Moore και Pease Philippides 1986, 223 αρ. 970, πίν. 82. Τέσσερις μορφές σε βοιωτική λεκάνη στο Βρετανικό Μουσείο B 80: Lorimer 1903, 138-139. Höckmann 1982, 136 G 13. Ως θεές έχουν ερμηνευθεί οι δύο γυναίκες που απεικονίζονταν καθισμένες σε ανοικτή ημιονική άμαξα στη λάρνακα του Κυψέλου, καθώς και σε ειδώλια, όπως το γυναικείο ζεύγος πάνω σε αμάξιμο στο Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο: Höckmann 1982, 139-40. Simon 1996, 113, 115 εικ. 103. Κλειστού τύπου ταξιδιωτικές άμαξες δεν εμφανίζονται σε παραστάσεις αγγείων αλλά είναι γνωστές από ειδώλια: Höckmann 1982, 138 αρ. G 32 και G 35.

42. Βλ. σχετικά Parke 2000, 85, 168-69, 175. Höckmann 1982, 132-33, 141. Crouwel 1992, 94-5.

ρη μέρα των Ανθεστηρίων –τις Χόες– και ίσως στα Λήνια επιδίδονταν στην ανταλλαγή περιπαικτικών σχολίων *εξ αμαξών*, δηλαδή ανεβασμένοι σε άμαξες. Ανάλογα ίσως έπρατταν και οι μύστες των Ελευσινίων καθ' οδόν προς την Ελευσίνα. Με άμαξα, μισθωμένη με έξοδα της πόλης, μετέβαιναν από την Αθήνα στην Ελευσίνα οι ιέρειες κουβαλώντας μαζί τους τα «ιερά αντικείμενα» που φυλάσσονταν μέσα σε κίστες. Επίσης με άμαξες πρέπει να διένυαν τη διαδρομή ως το Φάληρο οι μύστες για να τελέσουν τον τελετουργικό καθαρμό τους στη θάλασσα τη δεύτερη μέρα της γιορτής που ονομαζόταν *Άλαδε μύσται*. Ανά-

λογα λατρευτικά δρώμενα με τη συμμετοχή πιστών πάνω σε άμαξες πρέπει να τελούσαν και στη Βοιωτία, όπως αφήνουν να εννοηθεί ορισμένες παραστάσεις σε βοιωτικά μελανόμορφα αγγεία⁴³ τόσο του 6ου όσο και του 5ου αιώνα π.Χ., όπως σε μια λεκάνη (Εικ. 15) από την Κορώνεια και σε δύο καβειρικούς σκύφους (Εικ. 16).

Εικ. 16 Καβειρικός σκύφος από τη Θήβα, Αθήνα Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 424 (φωτογρ. συγγραφέως).

Όταν τα εικονογραφικά συμφραζόμενα είναι πιο συγκεκριμένα, οι εποχούμενες αλλά και οι πεζές μορφές συμμετέχουν στη γαμήλια πομπή ακολουθώντας το ζευγάρι των νεονύμφων, το οποίο επιβαίνει επίσης σε μια άμαξα⁴⁴ (Εικ. 17α-β), όπου έχει τοποθετηθεί ένα ειδικό κάθισμα, η λεγόμενη *κλινίδα*⁴⁵. Μαζί με το ζεύγος, εκεί μπορεί να κάθεται και ο πάροχος, δηλαδή ο κουμπάρος, το όνομα του οποίου προέρχεται μάλιστα από την παρουσία του πάνω

43. Για ερμηνείες της σκηνής στη λεκάνη και πιθανή συσχέτισή της με τη λατρεία της Ιτωνίας Αθηνάς βλ. Crouwel 1992, 94 σημ. 480. van Straten 1995, 21-2 εικ. 14. Για την εικονογραφία των καβειρικών αγγείων με πομπές λατρευτών σε άμαξες βλ. Lorimer 1903, 137-8. Wolters και Bruns 1940, 108 M 6. Daumas 1998, 65-6. Πρβλ. και ανάλογο σύγχρονο βοιωτικό ειδώλιο: Höckmann 1982, 138 αρ. G 33.
44. Το γνωστότερο και πληρέστερο μελανόμορφο παράδειγμα είναι η γαμήλια πομπή με τις δύο άμαξες στη λήκυθο του Ζ. του Άμαση στη Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 56.11.1: von Bothmer 1985, 182-4 αρ. 47. Crouwel 1992, 93 πίν. 38-39. Oakley και Sinos 1993, 29-30 εικ. 68-70. Ανάλογα θα πρέπει να ερμηνευθούν και οι ακόλουθες πομπές με άμαξα όπου επιβαίνει ανδρόγυνο: κιονωτός κρατήρας στη Φλωρεντία, Museo Archeologico Nazionale 3823: Crouwel 1992, 78 πίν. 26, 1' αποσπ. λουτροφόρος στο Μουσείο Κεραμεικού: Karydi 1963, 99, 103 Beil. 52, 2. Σε μυθολογικό πλαίσιο εντάσσεται η σκηνή με γυναίκα (Πανδώρα;) που ανακαλύπτεται καθισμένη σε άμαξα (Εικ. 18α-β) σε τυρρηνικό αμφορέα του Ζ. του Κυλλήνιου στη Λειψία, Antikenmuseum T 3323: Addenda 25. Höckmann 1977. Paul 1995, 8 αρ. 3. Παλιότερη από όλα τα προηγούμενα είναι η παράσταση ζεύγους πάνω σε άμαξα σε μια πήλινη ζωφόρο από το Μεταπόντιο (β' τέταρτο 6ου αι. π.Χ.) με τη συνοδεία τριών γυναικών και ενός γυμνού νέου: Fabbriotti 1977-1979, 161-7 πίν. LXIc. Λιγότερες είναι και οι σχετικές ερυθρόμορφες παραστάσεις: πυξίδα στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1630: Lorimer 1903, 132-34 εικ. 1. Oakley και Sinos 1993, 95 εικ. 80-81· γαμικός λέβης στην Αγ. Πετρούπολη, Ερμιτάζ KAB 81α: Schefold 1934, 133 αρ. 284 πίν. 29 και 50' αποσπ. επίνητρο στην Κοπεγχάγη, Εθνικό Μουσείο 319: CVA Copenhagen 4, IIIJ πίν. 169, 7. Το άρμα επέχει τη θέση της κλινίδας, εφοδιασμένο με μαξιλάρια για το ζευγάρι, σ' έναν καλυκτώ κρατήρα στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1388: ARV² 1317, 1. Addenda 363. Oakley και Sinos 1993, 99 εικ. 87-88. Σ' ένα φιαλίδιο στη Βόννη, Akademisches Kunstmuseum 994, το ζεύγος των νεονύμφων και ο παράνυμφος έρχονται πεζοί πίσω από την άμαξα, πάνω στην οποία εικονίζεται ένα κιβωτίδιο: CVA Bonn 1, πίν. 28, 1-4. Oakley και Sinos 1993, 94 εικ. 79.
45. Ησύχιος: «κλινίς: επί τῆς ἀμάξης νυμφική καθέδρα». Πολυδ. *Ονομαστ.* Χ, 33: «κλινίς έκαλεῖτο τὸ ἐπὶ τῆς ἀμάξης καταστορνύμενον, ὅταν μετίωσι τὰς νύμφας...». Σουΐδας, λ. ζεύγος ἡμιονικὸν ἢ βοϊκόν: «ζεύξαντες τὴν λεγομένην κλινίδα, ἣ ἐστὶν ὁμοία διέδρω, τὴν τῆς νύμφης μέθοδον ποιοῦνται». Lorimer 1903, 132.

στο όχημα⁴⁶. Οι παραστάσεις αυτές είναι βέβαια ελάχιστες σε σχέση με την πληθώρα των γαμήλιων πομπών με άρματα, που απαντώνται κυρίως σε μελανόμορφα και λιγότερο σε ερυθρόμορφα αγγεία, καθώς και τις σκηνές της πεζής γαμήλιας πομπής στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία⁴⁷.

Τη χρήση της άμαξας σε μια άλλη «τελετή μετάβασης», αυτή της εκφοράς του νεκρού στον τάφο, μαρτυρούν επίσης οι μελανόμορφες παραστάσεις σε έναν ταφικό πίνακα και σε έναν κύαθο⁴⁸. Η πρώτη σκηνή αποδίδεται στον Εξηκία (540 π.Χ.) και εντάσσεται σε μια πολυπρόσωπη σειρά πινάκων όπου συνδυάζονται με μοναδικό τρόπο οι σκηνές της πρόθεσης και της εκφοράς μιας πλούσιας Αθηναίας. Παρά την αποσπασματικότητα της πλάκας αυτής, αναγνωρίζεται μια άμαξα, όπου ζεύονται δύο ημίονοι⁴⁹ με την παρουσία δύο υπηρετικών μορφών και όπου κάθεται ήδη μια γυναίκα θρηνηδός που θα συνοδεύσει το φέρετρο. Η ζεύξη γίνεται στην αυλή της οικίας, όπως δηλώνει το ελαιόδεντρο στο βάθος της σκηνής. Έχουμε εδώ την προετοιμασία του οχήματος για τη νεκρική πομπή που θ' ακολουθήσει. Στην παράσταση του κυάθου, η εκφορά βρίσκεται σε εξέλιξη και η άμαξα πλησιάζει στον ταφικό τύμβο μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της νεκρικής πομπής. Καθισμένες πάνω στην πλατφόρμα του οχήματος και δίπλα στο φέρετρο με το νεκρό εικονίζονται δύο γυναίκες θρηνηδοί.

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε και την αγωνιστική διάσταση της απήνης⁵⁰ (Εικ. 19), καθώς το ομώνυμο ιππικό αγώνισμα μαρτυρείται τόσο από τις αρχαίες πηγές όσο και από τέσσερις γνωστές παραστάσεις σε Παναθηναϊκούς αμφορείς του 6ου και του 5ου αι. π.Χ. Καθώς οι σκηνές αυτές είναι αττικές, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το αγώνισμα της απή-

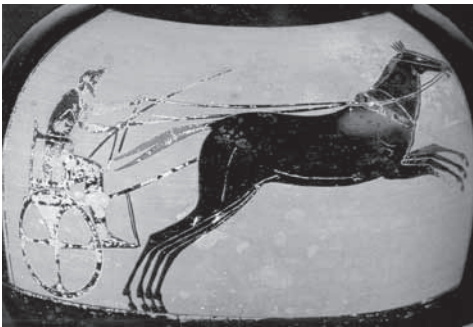

Εικ. 17α-β Λήκυθος του Ζ. του Άμαση πιθανόν από τη Βάρη, Νέα Υόρκη Μητροπολιτικό Μουσείο 56.11.1. (από: Crouwel 1992, πίν. 38-39).

46. Σουΐδας, λ. ζευγος ήμιονικόν ή βοϊκόν: «Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἄμαξα ὄχημα λέγεται, ὁ ἐκ τρίτου παροχούμενος πάροχος ἐκλήθη ἀπὸ ταύτης τῆς συνηθείας...». Ο πάροχος εικονίζεται ήδη στην παλιότερη γνωστή παράσταση του θέματος στη λήκυθο του Ζ. του Άμαση, ὁ.π. (σημ. 44).
 47. Η ερμηνεία των σκηνών αυτών διαφοροποιείται ανάλογα με τον τρόπο απεικόνισης της πομπής: Oakley και Sinos 1993, 28-34. Μανακίδου 1994, 213-25. Μανακίδου 2005.
 48. Πίνακας στο Βερολίνο, Staatliche Museen F 1814 και F 1823: Mommsen 1997, 47-55 πίν. XIV. Laxander 2000, 113-14 πίν. 45,1. Κύαθος στο Παρίσι, Cabinet des Médailles 355: Laxander 2000, 117-19, 205 αρ. EZ5 πίν. 66.
 49. Στα ζώα έχουν δοθεί τα χαρακτηριστικά ονόματα Μύλιος και Φάλιος: Immerwahr 1990, 33-5 αρ. 140.
 50. Αναλυτικά βλ. Kratzmüller 1993, 81-90. Επίσης: Lorimer 1903, 143-44. Höckmann 1982, 133. Crouwel 1992, 95-6. Μανακίδου 1994, 83-5. Bentz 1998, 77-8, 123, αρ. 6001 πίν. 1, 140 αρ. 5022 και 5023 πίν. 48-49. Bentz και Kratzmüller 2001. Chandezon 2005, 210-1.

Εικ. 18α-β «Τυρρηνικός» αμφορέας του Ζ. του Guglielmi από το Vulci, Λειψία Antikenmuseum T 3323 (φωτογρ. Μουσείου).

Εικ. 19 Παναθηναϊκός αμφορέας της τεχνοτροπίας του Ζ. του Κλεοφράδη από το Vulci, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο GR 1842.7-28.783 (B 132) (από: Καλτσάς 2004, 178 αρ. 68).

νης τελούνταν για μικρό διάστημα στα Μεγάλα Παναθήναια, αν και δεν διαθέτουμε άλλες πληροφορίες για την τέλεσή του στην Αθήνα. Αντίθετα, γνωρίζουμε ότι η απήνη είχε ενταχθεί κανονικά στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών αγώνων γύρω στο 500 π.Χ. (70^η Ολυμπιάδα) και ότι διεξαγόταν τουλάχιστον μέχρι το 444 π.Χ. (84^η Ολυμπιάδα), είχε δηλαδή μια σχετικά περιορισμένη διάρκεια ζωής και στους αγώνες αυτούς. Ο Πίνδαρος υμνεί μάλιστα δύο Σικελούς νικητές στο συγκεκριμένο αγώνισμα, τον Καμαριναίο Ψάυμιν (Ολυμπ. 4 και 5) και τον Συρακούσιο Αγησία (Ολυμπ. 6) –ίσως και τον τύραννο των Συρακουσών Ιέρωνα–, ενώ σώζονται ασημένια και χάλκινα νομίσματα του Ρηγίου και της Μεσσήνης στην Κάτω Ιταλία με αγωνιστικές απήνες⁵¹ στον απόηχο της ολυμπιακής νίκης του τυράννου της Μεσσήνης Αναξίλα (480 π.Χ., Σιμων. απ. 515)⁵². Τόσο τα αττικά όσο και τα κατωιταλιωτικά οχήματα σέρνονται από ζεύγος ημιόνων, έχουν περικλειστο αμάξωμα με καθισμένο ηνίοχο αλλά φέρουν τους τετράκτινους τροχούς των αρμάτων. Εκτός όμως από τη σχετική δημοτικότητα που φαίνεται ότι γνώρισε το αγώνισμα της απήνης στις πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας, δεν πρέπει να είχε ιδιαίτερη απήχηση στη μητροπολιτική χώρα.

51. Σταμπολίδης και Τασούλας 2004, 256-9, αρ. 184-190 (Mastelloni M.-A.).

52. Mann 2001, 238-9, 308-9.

Συμπερασματικά, γίνεται φανερό ότι, παρά τον χρηστικό και καθημερινό χαρακτήρα της άμαξας και ίσως εξαιτίας αυτού, η παρουσία της στην αρχαϊκή και την κλασική εικονογραφία είναι περιορισμένη, κάτι που οφείλεται οπωσδήποτε στις απαιτήσεις του αγοραστικού κοινού και αντανακλά ως ένα βαθμό τις αισθητικές αντιλήψεις εκείνων των χρόνων. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελούν τα λείψανα καθώς και τα ομοιώματα των δίτροχων και τετράτροχων αμαξών που προέρχονται κυρίως από την περιφέρεια του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ιδιαίτερα από τάφους της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, και μαρτυρούν τη στενή σχέση των αγροτικών πληθυσμών και της εύπορης τάξης των περιοχών αυτών με τις άμαξες ως εργαλείου δουλειάς, ως μεταφορικού μέσου για την επίγεια ζωή αλλά και για το ταξίδι στο επέκεινα καθώς και ως κοινωνικού συμβόλου.

Μανακίδου Ελένη, *Επίκουρη Καθηγήτρια. Τομέας Αρχαιολογίας, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ. 541 24 Θεσσαλονίκη.*
e-mail: hmanak@hist.auth.gr

MODELS AND REPRESENTATIONS OF WAGONS DURING THE ARCHAIC AND CLASSICAL AGES: USES AND SYMBOLISM

The representations of carts and wagons as well as the models of them are not widespread in the art and iconography of the Archaic and Classical periods. Furthermore the deposition of wagons and chariots accompanied occasionally by animals, in the burials of the ruling class it is not attested in most areas of Greece, although it is a common practice elsewhere (e.g. Cyprus, Etruria).

Single models of wagons though, have been found in residential and burial context dated in Geometric and early Archaic times. They occur in various types either on their own or, rarely, with their pack animals. Models of vehicles have been used as burial offerings in ancient Macedonia. They are two- or four-wheeled made of metal (bronze, iron, lead) and they have been found in rich graves in various sites such as Sindos, Archontiko, Edessa, Sedes (modern Therme), Pydna, Vergina and Aiane. They constitute a numerous and homogeneous group and reflect the prosperous local society and especially the upper class' distinct burial customs. The majority of them date in the 6th century B.C and they are meticulously shaped.

Although limited in number, representations of carts and wagons are found on pottery, reliefs and coins. They are included in scenes dealing with all aspects of religious and daily life, such as rural labor, load-carrying, weddings and festive processions, ekphoras, and chariot races. All those scenes depicted in art are confirmed by the information provided through the literary sources.

- Βοκοτοπούλου, Ι. 1996.** *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*. Αθήνα.
- Δεσποίνη, Αικ. 1985.** *Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης*. Αθήνα.
- Καζαμιάκης, Κ. Ν. και Γ. Α. Πίκουλας 1999.** «Αμαξήλατος οδός στην Κέα», *Ήλιος* 13, 177-87.
- Καλτσάς, Ν. 2004** (επιμ). *ΑΓΩΝ, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 15/7-31/10/2004*. Αθήνα 2004.
- Καραγεώργης, Β. 2002.** *Κύπρος. Το σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου 1600-500 π.Χ.* Αθήνα.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 1989.** «Από την ανασκαφική έρευνα στην Αιανή 1989», *ΑΕΜΘ* 3, 45-57.
- Καρούζος, Χρ. και Σ. Καρούζου 1981.** *Ανθολόγημα θησαυρών του Εθνικού Μουσείου*. Αθήνα.
- Κοτταρίδου, Α. 1989.** «Βεργίνα 1989. Ανασκαφή στα νεκροταφεία βορειοδυτικά της αρχαίας πόλης», *ΑΕΜΘ* 3, 1-11.
- Μανακίδου, Ε. Π. 1994.** *Παραστάσεις με άρματα (8ος - 5ος αι. π.Χ.). Παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους*. Θεσσαλονίκη.
- Μπέσιος, Μ. 1989.** «Ανασκαφή στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας 1989», *ΑΕΜΘ* 3, 159-63.
- Πίκουλας, Γ. Α. 2000-2003.** «Αμαξήλατος οδός στη Νάξο», *Ήλιος* 14-16, 363-8.
- Σταμπολίδης, Ν. και Γ. Τασούλας 2004** (επιμ.). *Μεγάλη Ελλάδα: Αθλητισμός και Ολυμπισμός στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου*. Αθήνα.
- Τζαφάλιας, Α. 1978.** «Ανασκαφή στον Άγιο Γεώργιο Λάρισας», *ΑΑΑ* 11, 156-81.
- Τζαφάλιας, Α. 1994.** «Άγιος Γεώργιος Λάρισας», στο *Θεσσαλία. 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22/4/1990*. Αθήνα, 179-88.
- Φριτζίλας, Σ. 2006.** *Ο Ζωγράφος του Θησέα. Η αττική αγγειογραφία στην εποχή της νεοσύστατης αθηναϊκής δημοκρατίας*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 245. Αθήνα.
- Χρυσοστόμου, Α. 2007.** «Έδεσσα 2007. Στα τρίστρατα της νότιας παράκαμψης», *ΑΕΜΘ* 21, 63-8.
- Χρυσοστόμου Α. και Π. Χρυσοστόμου 2007α.** «Τάφοι πολεμιστών των αρχαϊκών χρόνων από τη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», στο *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 14-18 Οκτωβρίου 2002*, Θεσσαλονίκη, 113-32.
- Χρυσοστόμου, Α. και Π. Χρυσοστόμου 2007β.** «Ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2007», *ΑΕΜΘ* 21, 83-90.
- Χρυσοστόμου, Ε. 2009.** «Σιδερένια ομοιώματα αγροτικών αμαξών σε αρχαϊκούς τάφους του δυτικού νεκροταφείου Αρχοντικού Πέλλας», στο Δ. Ιγνατιάδου (επιμ.), *Σίδηρος. Ημερίδα συντήρησης ΑΜΘ 2008*. Θεσσαλονίκη, 115-24.

- Ahlberg, G. 1971.** *Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art*, SIMA 32. Göteborg.
- Anderson, J. K. 1961.** *Ancient Greek Horsemanship*. Berkeley/ Los Angeles.
- Bentz, M. 1998.** *Panathenäische Preisamphoren. Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6-4 Jahrhundert v. Chr.* Basel.
- Bentz M. και B. Kratzmüller 2001.** «Eine neue Apene-Darstellung», στο M. Bentz, και N. Eschbach (επιμ.), *Panathenaïka. Symposion zu den Panathenäischen Preisamphoren. Rauischholzhausen 25.11. – 29.11.1998.* Mainz am Rhein, 73-4.
- Blair Brownlee, A. 1989.** «A Black-figure Parody of the Ransom of Hector», *RA* 1989, 3-21.
- Böhr, E. 1982.** *Der Schaukel-Maler*. Mainz am Rhein.
- von Bothmer, D. 1985.** *The Amasis Painter and his World*. New York/London.
- Brommer, F. 1977.** *Hephaistos. Der Schmiedegott in der antiken Kunst*. Mainz am Rhein.
- Casson, L. 1995.** *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο*. Αθήνα (μτφρ. Λ. Σταματιάδη, επιμ. Α. Φιλιπποπούλου).
- Chandezon, Chr. 2005.** «Il est le fils de l'âne... Remarques sur les mulets dans le monde grec», στο A. Gardeisen (επιμ.). *Les équidés dans le monde méditerranéen antique. Actes du Colloque organisé par l'École Française d'Athènes, le Centre Camille Jullian et l' UMR 5140 du CNRS, Athènes 26-28/11/2003.* Lattes 207-17.
- Crouwel, J. H. 1992.** *Chariots and other Wheeled Vehicles in Iron Age Greece*. Amsterdam.
- Daumas, M. 1998.** *Recherches sur l'iconographie du culte des Cabires*. Paris.
- De Miro E. 1982.** «Lastra di piombo con scena dionisiaca dal territorio di Piazza Armerina», στο Gualandi M.L. – L. Massei και S. Settis (επιμ.), *Nuove ricerche e studi sulla Magna Grecia e la Sicilia antica in onore di Paolo Enrico Arias III.* Pisa, 179-83.
- Gàbrici, E., 1927.** «Il santuario della Malephoros a Selinunte», *MonAnt* 32, 5-419.
- Fabbricotti, E. 1977-1979.** «Fregi fittili arcaici in Magna Grecia», *AttiMemMagnaGr* N.S. 18-20, 149-70.
- Hayashi, T. 1992.** *Bedeutung und Wandel des Triptolemosbildes vom 6. - 4. Jh. v. Chr.* Würzburg.
- Höckmann, U. 1977.** «Zur Darstellung auf einer "tyrrhenischen" Amphora in Leipzig», στο U. Hockmann και A. Krug (επιμ.), *Festschrift für F. Brommer*. Mainz am Rhein, 181-5.
- Höckmann, U. 1982.** *Die Bronzen aus dem Fürstengrab von Castel San Mariano I.* Katalog der Bronzen. Antikensammlungen München. München.
- Immerwahr, H. 1990.** *Attic Script. A Survey*, Oxford.
- Karageorghis V. 1973.** *Excavations in the Necropolis of Salamis III.* Nicosia.
- Karydi, E. 1963.** «Schwarzfigurige Loutrophoren im Kerameikos», *AM* 78, 90-103.
- Kratz Müller, B. 1993.** «Synoris - Apene. Zweigespannrennen an den Großen Panathenäen», *Nikephoros* 6, 81-90.
- Laxander, H. 2000.** *Individuum und Gemeinschaft im Fest*. Münster.
- Lehnstaedt, K. 1970.** *Prozessionsdarstellungen auf attischen Vasen*. Münster.
- Littauer, M. A. και J. H. Crouwel 1977.** «The Origin and Diffusion of the Cross-bar Wheel», *Antiquity* 51, 95-105.
- Lorimer, H. L. 1903.** «The Country Cart of Ancient Greece», *JHS* 23, 132-51.

- Malagardis, N. 1988.** «Images du monde rural attique à l'époque archaïque», *AE* 1988, 95-134.
- Manakidou, E. 2005.** «Ein fragmentierter Kolonnettenkrater aus Karaburnaki und die Darstellung heroischer Hochzeiten auf korinthischen und attischen schwarzfigurigen Vasen», *AM* 120, 71-84.
- Mann, C. 2001.** *Athlet und Polis im archaischen und frühklassischen Griechenland*. Göttingen.
- Mommsen, H. 1997.** *Exekias I. Die Grabtafeln*. Mainz am Rhein.
- Moore, M. και M. Z. Pease Philippides 1986.** *The Athenian Agora XXIII: Attic Black-figured Pottery*, Princeton.
- Newhall Stillwell, A. 1954.** *Corinth XV 2. The Potters' Quarter. The Terracottas*. Princeton.
- Nicholson, N. J. 2005.** *Aristocracy and Athletics in Archaic and Classical Greece*. Cambridge.
- Oakley, J. H. και R. H. Sinos 1993.** *The Wedding in Ancient Athens*. Madison.
- Parke, H. W. 2000.** *Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα*. Αθήνα (μτφρ. Χ. Ορφανός).
- Paul, E. 1995.** *Schwarzfigurige Vasen*, Leipzig.
- Pikoulas, Y. A. 1995.** *Road-network and Defence. From Corinth to Argos and Arcadia*. Αθήνα.
- Pritchett, W. K. 1980.** *Studies in Ancient Greek Topography III. Roads*. Berkeley/ Los Angeles.
- Raepsaet, G. 1988.** «Charrettes en terre cuite de l'époque archaïque à Corinthe», *AntCl* 57, 56-88.
- Raepsaet, G. 2002.** *Attelages et techniques de transport dans le monde greco-romain*. Bruxelles.
- Richardson, N. J. και S. Piggott 1982.** «Hesiod's Wagon: Text and Technology», *JHS* 102, 225-9.
- Robertson, M. 1986.** «Two Pelikai by the Pan Painter», *Greek Vases in the J.P. Getty Museum* 3. Occasional Papers on Antiquities 2, 71-90.
- Shapiro, H. A. 1989.** *Art and Cult under the Tyrants in Athens*. Mainz am Rhein.
- Schefold, K. 1934.** *Untersuchungen zu den Kertscher Vasen*. Berlin/Leipzig.
- Simon, E. 1996.** *Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων*. Θεσσαλονίκη (μτφρ. Σ. Πινγιάτογλου).
- Skarlatidou, E. 2002.** «Una tomba arcaica in Macedonia. Nuovi dati per un riesame della cronologia della ceramica corinzia», *ASAtene* LXXX, Serie III/2, 281-307.
- van Straten, F. 1995.** *Hiera Kala: Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*. Leiden.
- Vanhove, D. 1987.** «A propos d'un chariot servant à transporter le marbre», *AntCl* 56, 284-9.
- Wiesner, J. 1968.** *Fahren und Reiten. Archaeologia Homerica I. Kapitel K*. Göttingen.
- Wolters, P. και G. Bruns 1940.** *Das Kabirenheiligtum bei Theben I*. Berlin.
- Xagorari, M. 1996.** *Untersuchungen zu frühgriechischen Grabsitten*. Mainz am Rhein 1996.